

CULEMBORG
1850-1950
EEN WERELD
VAN VERSCHIL

Leven op de rafelranden

*Bestaanszekerheid in Culemborg
in de periode 1850-1950*

Afbeelding voorzijde: Onbewoonbaar verklaarde woningen in het Koestraatje in Culemborg op een foto uit 1930.
Lees er meer over op pagina 38. Abraham Favier | Fotocollectie Elsevier/Nationaal Archief, Den Haag

Voorwoord

‘Laten we een leesgroep starten’. Dat geluid hoor je bij Voet wel vaker. Ditmaal was de aanleiding het boek *Koninkrijk vol sloppen* van Auke van der Woud. Van der Woud (1947) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie en was ruim twintig jaar in Amsterdam en Groningen hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. Het boek uit 2010 geeft haarscherp de schaduwzijden van de vooruitgang in de jaren 1850-1950 weer.

Om die vooruitgang goed te kunnen plaatsen koos de leesgroep ervoor om ook het boek *Een nieuwe wereld* (2021) van dezelfde auteur te behandelen. Hierin beschrijft Van der Woud in detail hoe vanaf het begin van de negentiende eeuw nieuwe, wereldwijde infrastructuur en communicatienetwerken werden ontwikkeld met als gevolg een ongekende globalisering van de economie, waarin met enige vertraging ook Nederland werd meegetrokken.

We raakten gefascineerd door de enorme hoeveelheid aan ontwikkelingen die tegelijkertijd plaatsvonden in de (met name westerse) wereld. In grote lijnen zijn die verhalen bekend, maar wanneer je alles zo op een rijtje leest en bespreekt, wordt het overweldigende karakter ervan pas echt goed duidelijk.

Al lezende vroegen we ons af wat er in die tijd in Culemborg gebeurde. Liep Culemborg voor de troepen uit of juist helemaal niet? Hoe was het gesteld met de mensen aan de onderkant van de samenleving waar Van der Woud in *Koninkrijk vol sloppen* uitgebreid aandacht aan besteedt? Kortom: hoe speelt het kleine stadje aan de Lek mee in het orkest van stedelijke groei, opkomende industrie, slechte woon- en leefomstandigheden en armoede?

Het idee kwam op om verhalen te schrijven over thema's als armoede, gezondheid en onderwijs en die in Voetnoten te publiceren. Daarin wilden we een beeld schetsen van een kleine stad en haar bewoners, in een uithoek van Gelderland, in een periode waarin de wereld kantelde in de jaren tussen 1850 en 1950.

In deze Voetnoot met als titel ‘Leven op de rafelranden’ belicht Peter Schipper het leven aan de onderkant van de samenleving. Vooraf beschrijven we in 't kort de ontwikkelingen en hun schaduwzijden op nationaal en internationaal niveau.

In de gekozen periode 1850-1950 vallen ook de beide wereldoorlogen. We hebben ervoor gekozen daar geen uitputtend verslag van te doen, maar er aandacht aan te besteden waar het past binnen het thema van deze Voetnoot.

DE GROTE LIJN

Van april tot november 1900 vond in Parijs de *Exposition Universelle* plaats. Een wereldtentoonstelling die diende om nieuwe ideeën op te doen, om te laten zien wat het menselijk vernuft allemaal vermocht en natuurlijk ook om te netwerken en handel te drijven. Er kwamen in dat jaar 76.000 exposanten en meer dan 50 miljoen bezoekers op af, de meesten van hen van buiten Frankrijk, met de stoomboot of de stoomtrein. Men keek vol trots terug op de ontwikkelingen in de afgelopen periode en met vertrouwen vooruit naar de nieuwe eeuw. Het was één groot feest en de mogelijkheden leken onbeperkt.

Zicht op de wereldtentoonstelling in Parijs, geschilderd door Lucien Baylac. Een paar van de getoonde vernieuwingen waren de geluidsfilm, de roltrap en de dieselmotor. Library of Congress, Washington DC

De wereld veranderde in hoog tempo. Nieuwe ontdekkingen leidden tot nieuwe producten die op steeds grotere schaal geproduceerd konden worden en bereikbaar werden voor steeds grotere groepen consumenten, zij het niet voor iedereen.

Ook in Nederland maakte men kennis met al deze veranderingen: brandstoffen als steenkool, olie en gas kwamen breed be-

schikbaar, even later gevolgd door elektriciteit. Straatverlichting, de gloeilamp, de trein, de fiets en wat later ook de automobiel zorgden voor grote veranderingen in het leven van veel mensen. Dat gold ook de communicatie: boeken en kranten waren al lange tijd voorhanden, maar nu deden ook telegrafie en telefoon hun intrede, wat later gevolgd door film en radio.

De toenemende populariteit van de fiets had grote gevolgen, met name voor vrouwen, in eerste instantie uitsluitend uit gegoeide kringen. Ze konden zich met dit vervoermiddel ongehinderd buitenshuis verplaatsen en de voor het fietsen benodigde losse, luchtige kleding verlostte velen van zware lange rokken, hoge hakken en van het keurslijf van het korset. Reclameaffiche uit het einde van de negentiende eeuw. Wikipedia

Stoom had vanaf het eind van de achttiende eeuw steeds meer de spierkracht van mens en dier en wind en water als energiebron vervangen. De brede toepassing van de stoommachine was de drijvende kracht achter de industrialisatie, in eerste instantie in het Verenigd Koninkrijk. Rond 1850 kwam ook het vasteland van Europa geleidelijk op stoom. Nederland hobbelde er een beetje achteraan tot in 1870 ook hier de industrialisatie op gang kwam. Op wetenschap en techniek gebaseerde toepassingen maakten

het mogelijk om op grote schaal te produceren en de handel nam met grote sprongen toe.

Toch was voor veel mensen in de steden en op het platteland de vooruitgang niet of nauwelijks merkbaar. Voor hen was het leven vooral afzien. Huisarbeid, zoals spinnen en weven en het maken van manden en sigaren, was vaak een aanvulling op de schrale inkomsten, maar juist die inkomstenbron werd allengs weggeconcurrereerd door grootschalige machinale fabricage. Hele gezinnen raakten in diepe armoede en kozen ervoor om te vertrekken naar de steden waar veel aanbod van werk was waarvoor weinig kennis en vaardigheid nodig waren. Hierdoor raakten die steden overvol en ontstond woningnood.

Het lot van de arbeiders liet niet iedereen onberoerd. Bekend zijn de prenten van de bevolgen socialistische tekenaar Albert Hahn (1877-1918). Hier een illustratie van de eigenaar van een fabriek te Krommenie die in zijn armen de fabrieksarbeiders gevangen houdt. Omslag van het satirische tijdschrift *De Notenkraaker* van 14 december 1907. Rijksmuseum, Amsterdam

Niet gehinderd door enige regelgeving konden de machtige fabrikanten hun arbeiders laten werken in slechte, vuile en onveilige omstandigheden. Het werk in de grote fabrieken was berucht, maar in kleinere

fabrieken waren de arbeidsomstandigheden niet veel beter. Men kon de prijzen laag houden door de arbeiders weinig te laten verdienen. Om een adequaat gezinsinkomen te verwerven moesten vrouwen en kinderen regelmatig meewerken.

Klassenverschillen waren breed geaccepteerd. Armoede was je eigen schuld, rijkdom je verdienste, of tenminste die van je voorvaderen. De armen waren afhankelijk van de liefdadigheid van welgestelde mensen en van kerkelijke instanties en moesten voldoen aan strenge eisen op het gebied van zedelijkheid en godvruchtigheid. Wie om wat voor reden dan ook niet in staat was om te werken en geen vangnet in eigen kring had, viel buiten de boot: van sociale voorzieningen van overheidswege was geen sprake.

Armoede en in het verlengde daarvan ook de slechte hygiëne en gezondheid vormden een groot probleem. Dakloosheid en honger lagen op de loer.

Om aan de honger te ontkomen namen mensen soms hun toevlucht tot (kleine) misdrijven. Deze Rotterdamse jongen wordt in 1917 door de fotograaf betrappt als hij een koel ontvreemdt bij een zuurkoolfabriek. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven, Den Haag

Volgens Auke van der Woud waren de volksbuurten een onheilspellende hel waaruit bijna geen ontsnappen mogelijk was. Het was de leefwereld van ketellappers,

scharensliepen, losse arbeiders en zo meer. In Nederland waren overal dergelijke buurten te vinden: in de grote steden en ook in kleinere zoals Culemborg. De gegoede burgerij woonde in ruime, mooi ingerichte en schone huizen, had bedienden en verplaatste zich met rijtuigen en auto's. De notabelen hadden op politiek en bestuurlijk niveau de touwtjes in handen én zij waren de werkgevers. Het is voor de arbeider een tijd van 'je pet afnemen voor de baas'.

Interieur van een huurwoning in de Jodenbuurt in Amsterdam, in het begin van de twintigste eeuw vereeuwigd door een onbekende fotograaf. De gemeente verhuurde de woning voor f 1,- in de week. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven, Den Haag

De elite trok zich het lot van arbeiders en minvermogenden aan omdat men zich daar moreel toe verplicht voelde. Dit leidde tot een eerste verbetering in huisvesting en hygiënische voorzieningen. Daarnaast organiseerden arbeiders zich om zelf hun lot te verbeteren. Rond de eeuwwisseling werden de eerste sociale wetten aangenomen en gaf het algemeen kiesrecht de onmondigen een politieke stem. Bestaanszekerheid kreeg bij de wetgever steeds meer aandacht.

Niet alleen in de steden waren de woonomstandigheden beroerd. Hier een gezin in de Limburgse mijnstreek, circa 1927, door een onbekende fotograaf. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven, Den Haag

In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. 200.000 mannen werden gemobiliseerd en hun gezinnen bleven zonder kostwinner achter. De beurskrach van 1929 was het begin van een grote economische crisis, waardoor ook in Nederland de armoede weer toenam. Na de Tweede Wereldoorlog brak een periode van economische groei aan die leidde tot wat we nu kennen als de welvaartsstaat. Dat is het verhaal waarin de Culemborgse onderklasse haar weg moest vinden.

Niet altijd legden de minder bedeelden zich neer bij hun situatie. Op deze foto uit 1922 zien we politie te paard optreden bij een werklozenbetoging in Amsterdam. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven, Den Haag

Inleiding

Wie gaat kijken in de Herenstraat in Culemborg ziet tegenover de ingang van het Elisabeth Weeshuis drie witgepleisterde huisjes. Ze zijn in 1569 gesticht door Dirk van Baden (de secretaris van het stadsbestuur) en zijn echtgenote Anna van Diemen. De drie zogenaamde cameran waren bedoeld als huisvesting voor zes vrouwen op leeftijd die, om in de huisjes te mogen wonen, blijk moesten geven van een vroom katholiek leven.

Goed doen en zorgen voor de arme medemens hoorden eeuwenlang bij de op christelijke leest geschoeide werken van barmhartigheid. Dat was goed voor je zielenheil, want op die manier kon je de tijd in het vagevuur verkorten en een plaats in de hemel veilig stellen. Daarnaast leverde het maatschappelijk prestige op. Door de eeuwen heen hebben rijke particulieren, kerken en stadsbesturen vanuit die gedachte arme inwoners ondersteund. Als minvermogende moest je dan natuurlijk wel een fatsoenlijk en kerkelijk betrokken leven leiden.

In de achttiende eeuw ontstonden in steeds meer steden door het stadsbestuur financieel gesteunde filantropische ondernemingen. Zo werd in Culemborg in 1770 met ene Hendrik Verhoef een contract gesloten. Verhoef verplichtte zich een wolspinnerij op te richten en daar aan ten minste vijftig 'arme luijden' werk te verschaffen. Hij beurde hier drieduizend gulden voor. De arbeiders die de meeste wol sponnen kwamen in aanmerking voor een premie bovenop hun (karige) loon. Ter compensatie van de kosten van de

De 'cameran' gefotografeerd in 2009. De huisjes worden in de eenentwintigste eeuw bewoond door particulieren. Alies Derwig, Culemborg

gemeente ging een ‘armenbus’ rond. Predikanten bevalen deze collectes vanaf de preekstoel aan in de milddadigheid der kerkbezoekers.

Armen waren genoodzaakt iedere gelegenheid aan te grijpen om aan geld te komen. Feestelijke momenten boden mogelijkheden. Rond Nieuwjaar gingen behoeftigen op pad om bij de huizen van de goeude burgerij heil en zegen te wensen. En natuurlijk om de hand op te houden. Gemeentebesturen hadden een hekel aan dit gebedel. Het was een vervelende inbreuk op de huiselijke vrede en het opgehaalde geld zou bovendien maar verdrongen worden. Eind jaren veertig van de negentiende eeuw bedachten de Culemborgse stadsbestuurders een oplossing: een uitdeling in natura vanaf het stadhuis op nieuwjaarsdag. Zo bakten in 1850 vijf Culemborgse bakkers 850 pond tarwebrood. Daarnaast werden er nog eens 14.300 turven ingekocht. Op 1 januari kregen armlastige inwoners deze als nieuwjaarsgift uitgereikt. Veelzeggend: de benodigde gelden werden bijeengebracht door een collecte langs de huizen van de goeude burgers!

Armen konden 's winters een kop soep halen bij het ‘soephuis’ achter het stadhuis. Rijkere inwoners betaalden de onkosten. Dankzij archiefstukken kennen we de Culemborgse samenstelling van deze ‘Rumfordse soep’: een ‘slagtbeest’, selderij, gerst, erwten, aromatische kruiden, aardappelen en zout. De soepkokerij werd in november 1811 ingesteld. In 1911 herdacht men het 100-jarig bestaan. De soep heet overigens zo omdat de samenstelling en het doel ervan zijn bedacht door Benjamin Thompson, graaf van Rumford (1753-1814).

Strenge winters deden het aantal behoeftigen stijgen. Die van 1783 trof de geringe klasse zwaar en de armoede was zelfs zó groot, dat de Culemborgse magistraat niet alleen levensmiddelen, maar ook bedstro en brandstoffen liet uitdelen.

In dit verhaal richt ik me op de periode 1850-1950 en verken ik het leven van hen die zich aan de onderkant van de toenmalige samenleving staande moesten houden tegen het decor van een veranderende stad. Een stad, waar de grote verschillen tussen groenen mensen in het straatbeeld duidelijk zichtbaar waren. Met dat laatste aspect beginnen we door op de Markt de tijd drie keer even stil te zetten.

Straatleven in Culemborg

Het is markttag in Culemborg. Boeren en handelaren hebben hun waren uitgestald. Het straatbeeld is ook in 2023 gemakkelijk te herkennen. Voordat de fotografie en ansichtkaarten tegen 1900

— Bij de Vrijdag door de Directie van de Soepuitdeeling gehouden aan besteding, ten behoeve der uitdeeling in 1897 was ingeschreven als volgt:

VLEESCH.		per KG.
J. A. Wijzenbeek & Co.	24	ct.
J. H. Wijzenbeek	22 ^{1/2}	"
S. G. Walg	22 ^{1/2}	"
Gegund aan S. G. Walg.		
SPEK.		per KG.
A. C. Verwoerd	40	ct.
G. J. Hoppe	30	"
J. Blommestein	37 ^{1/2}	"
R. S. Walg	35 ^{1/2}	"
Gegund aan R. S. Walg.		
ZOUT.		per 50 KG.
J. F. M. Nijenhuis	f 2,45	"
R. Middelsek	" 2,45	"
D. Bonhof	" 2,30	"
Gegund aan D. Bonhof.		
RIJST.		p. 100 KG.
D. Bonhof	f 12,—	"
Joh. Koedam	" 11,25	"
R. Middelsek	" 10,95	"
J. F. M. Nijenhuis	" 10,—	"
Gegund aan J. F. M. Nijenhuis.		
ERWTEN.		per HL.
J. F. M. Nijenhuis	f 8,50	"
Joh. Koedam	" 7,90	"
D. Bonhof	" 7,75	"
Gegund aan Joh. Koedam.		
SOEPBRIEVEN.		per 300
V. Dam & v. d. Mark	f 4,02 ^{1/2}	"
W. A. Spoor	" 4,45	"
Bloem & Olivierse	" 4,44	"
Gegund aan Bloem & Olivierse.		

De ingrediënten voor de uit te delen soep werden aanbesteed, zoals hier in de Culemborgsche Courant van 13 december 1896. Dat gold ook de ‘soepbrieven’ die je kon kopen en die als een tegoedbon aan de behoeftigen konden worden uitgedeeld. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Gezicht op de Markt in Culemborg, geschilderd tussen 1850 en 1870 door een onbekende kunstenaar. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

breed ingang vonden, legden schilders de stedelijke omgeving vast, zoals op het schilderijtje van de Markt uit het derde kwart van de negentiende eeuw dat hierboven is afgebeeld.

De stad telde in 1870 ruim 6.200 inwoners. Het stadhuis, de gevels en de pomp rechts hebben de tijd tot op heden getrotseerd, maar het leven op straat verschilt zo met dat in de eenentwintigste eeuw, dat we er ons nauwelijks nog een voorstelling van kunnen maken. Gegoede burgers flaneerden in modieuze kleding en op sierlijke schoenen over de Markt en minder draagkrachtigen liepen rond in vele malen verstelde kleren of afdankertjes van de financieel sterkeren. Wezen uit het Elisabeth Weeshuis aan de Heerenstraat waren te herkennen aan hun uniform en de letter E op de mouw. Er waren dienstmeiden met witte schorten en een muts op het hoofd en kerels in werkkleding, lopend op klompen en soms een handkar voortduwend. Het verschil in stand kwam ook tot uiting in de hoofddekfels: heren en dames droegen hoeden, ambachtslui en arbeiders petten en hun vrouwen mutsen. Welgestelden en boeren verplaatsten zich te paard of in door paarden getrokken koetsen, de armen gingen te voet, ook over grote afstanden. Zo arriveerde in de jaren vijftig van de negentiende eeuw de 76-jarige Rotterdamse weduwe Rosetta Heijman-Levie Polak in Culemborg. Ze was op weg naar Rotterdam en had haar voetreis moeten staken vanwege 'blaren aan de voeten'. Op kosten van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur mocht ze enige dagen in Culemborg verblijven.

De Markt in Culemborg circa 1900, door een onbekende fotograaf. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Omstreeks 1900 heeft een fotograaf een goed plekje gevonden bij de Binnenpoort in Culemborg. Hij richt zijn camera op het stadhuis en legt zo de Markt en de daar aanwezige personen vast, zoals hierboven te zien is.

Het aantal Culemborgers is gegroeid tot ruim 8.200. Het is druk op straat. Kleding toont nog steeds de standsverschillen. Bij de gaslantaarn zien we twee heren, keurig in het pak, op schoenen en met een hoed op het hoofd. Rechts een groepje sjofel geklede mannen, met petten en sommigen op klompen. Links een man met een mand en op de achtergrond een houten kar. Een jongetje in korte broek staat wat om zich heen te kijken.

Advertentie in de *Culemborgsche Courant* van 15 april 1894 om te leren fietsen op de Vélocipèdebaan van caféhouder W. de Braaf aan de Westersingel. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Opnieuw neemt een fotograaf ons mee, nu naar de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het aantal Culemborgers is wéér gestegen, tot ruim 9.300 in 1930. Op de Markt hebben diverse eeuwenoude huizen plaatsgemaakt voor nieuwbouw, zoals de hotels van Vulto en Veen links op de foto bovenaan op de volgende pagina. Iets verderop zien we wat nieuws: de bioscoop van Van Gelder, die nieuwsflitsen en ontspanning brengt. Dominant is rechts het grote Kledinghuis van A.J. Ausems, een in Jugendstil en voor die periode typerende gele baksteen opgetrokken pand. Kinderen kijken nieuwsgierig in de etalage. De voetganger is zijn prominente positie verloren en aangewezen op aangelegde stoepen. De auto, omstreeks 1900 vooral nog een statusobject van gefortuneerden, zoals C.W. Dresselhuijs, directeur van een Culemborgs sigarenimperium, is al heel gewoon in het straatbeeld.

Vrachtauto's vervingen steeds vaker paard en wagen. Op de foto is achter de auto's een bushalte te zien waarop een bord met op-

Ansichtkaart van de 'Grote Markt' (!) in Culemborg. De fotograaf is onbekend. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

schrift 'stad – station'. De geur van paardenmest maakte plaats voor de dampen van benzine. Vanaf de jaren 1920 verstrooiden radio's hun klanken in de huizen. Die nieuwerwetse apparaten waren te koop bij de gebroeders Van Os op de Markt en voor degenen die handig waren stonden er zelfbouwpakketten klaar.

Met de fiets ging het dezelfde weg als met de automobiel en de radio. Begonnen als speeltje voor de gegoeden, kwam het tweewielige vervoermiddel steeds meer binnen het bereik van grotere groepen in de samenleving.

De onzichtbaren

Zij die op de onderste treden van de toenmalige maatschappij stonden, zoals de Culemborgse voddendoer Meyer Mertz, zijn zelden gefotografeerd. Hun leven is slecht gedocumenteerd en wat we van hen weten moeten we halen uit rapporten en documenten die bepaald geen vrolijke omstandigheden boekstaven. Een voorbeeld zijn de Culemborgse politieregisters. 'In het bureau gebracht een jongen uit een wagen, staande nabij de houtzaagmolen binnen deze gemeente, die met een aap ventte'. Dit tekende de dienstdoende Culemborgse politieagent op 6 april 1894 op in het dagregister. Deze jongen was een van de velen, jong en oud, die liepen te venten om aan wat geld te komen. De politieregisters uit die tijd staan er vol mee. Ze kwamen uit de wijde omtrek en overal zat handel in: van lucifers en potloden tot papier en mandjes. Curieus is het verzoek van Johannes Cornelis van Limborgh, oud 69 jaar, van beroep houtzager, geboren te Culemborg, maar wonende

De Culemborgse voddendoer Meyer Mertz (in de volksmond Bens geheten) poseert circa 1900 in een voor hem kenmerkende uitmonsterring. Hij werd in 1943 vermoord in het vernietigingskamp Sobibor. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

te Rotterdam 'om met marmotjes te mogen lopen'. Hij kreeg toestemming tot twee uur 's middags, mits er niet bij gebedeld werd – wat natuurlijk wel de bedoeling was. Muziek maken door zang en mondharmonicaspel was ook een veel gebruikte manier om wat geld te verdienen. Er zaten ook mensen tussen met een lichamelijke beperking: 'loopt op 2 krukken' of 'heeft één arm en één oog'.

Voor al die activiteiten was een vergunning nodig die, voor zover er überhaupt een aanvraag werd gedaan, in de meeste gevallen niet verleend werd. Met voorspelbare afloop: de politie bracht deze mensen eenvoudig buiten de gemeentegrens.

Als er 's avonds onderdak gezocht moest worden, kwam het straatvolk terecht in één van de volkslogementen die Culemborg rijk was, zoals bij een stoelenmaker bijgenaamd de Neps in de Molensteeg bij de Havendijk, het logement voor muzikanten De Drie Kronen aan de Kleine Kerkstraat of in het rijtje huizen 'De Dierentuin' aan de Molenwal. Hier vonden ze voor enkele stuivers per nacht onderdak. Het waren rauwe etablissementen waar je maar moest afwachten of je de volgende ochtend je spullen nog had. Goede zeden waren dikwijls ver te zoeken. 'Uit de logementen doen verwijderen en buiten de gemeente verwezen 2 scharenslijpers, die met eene vrouw heden een aangename nacht aldaar wilden doorbrengen', schreef de dienstdoende politiemann op 14 juni 1894 in het dagregister.

Op deze tekening van Joan Robbers uit 1898 wordt het optreden van de politie tegen arme straatventers op de hak genomen. De begeleidende tekst geeft de woorden van de politie weer: 'Allo, vort, sta je daar weer, een half uur geleden heb ik je ook al weggejaagd; jawel, hou je bek maar, ik weet wel wat je zeggen wil; dat je nog niks verkocht heb, maar dat kan ons niks schelen; nou vooruit, weg! 't Is nu voor de laatste maal hoor! Laat ik je nou niet meer zien, anders ga je mee naar het bureau!'. Rijksmuseum, Amsterdam

Otto de Beus (zittend, tweede van links) als directeur van sigarenfabriek De Ruiter bij het jubileum van sigarenmaker Arie van den Ham in 1929. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg/Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Zes pijnpunten

Het bovenstaande roept vragen op, zoals: hoe zag het leven van deze Culemborgers op de rafelranden eruit? Hoe woonden zij, hoe waren de werkomstandigheden? Konden ze rondkomen? Keken de meer gefortuneerden naar hen om? Wat waren de oorzaken van hun misère? Hoe wisten zij zich uiteindelijk aan de rafelranden te ontworstelen? Om die randen te verkennen en een vinger te krijgen achter de, vaak onaangename, omstandigheden van de stadgenoten die erop leefden, viel me een overdenking in van de Culemborgse socialist, gemeenteraadslid en wethouder Otto de Beus (1873-1959). De Beus was ook een vruchtbaar schrijver van artikelen over politiek en geschiedenis. In een stuk in de *Culemborgsche Courant* van 6 augustus 1948 noemt hij zes oorzaken van de slechte sociale, gezondheids- en morele omstandigheden in Culemborg, namelijk honger en armoede, slechte woonomstandigheden, slaafse onderwerpenheid, onwetendheid, lange werktijden en alcoholisme.

Deze zes pijnpunten vormden de kapstok voor mijn onderzoek en het verslag daarvan in deze Voetnoot.

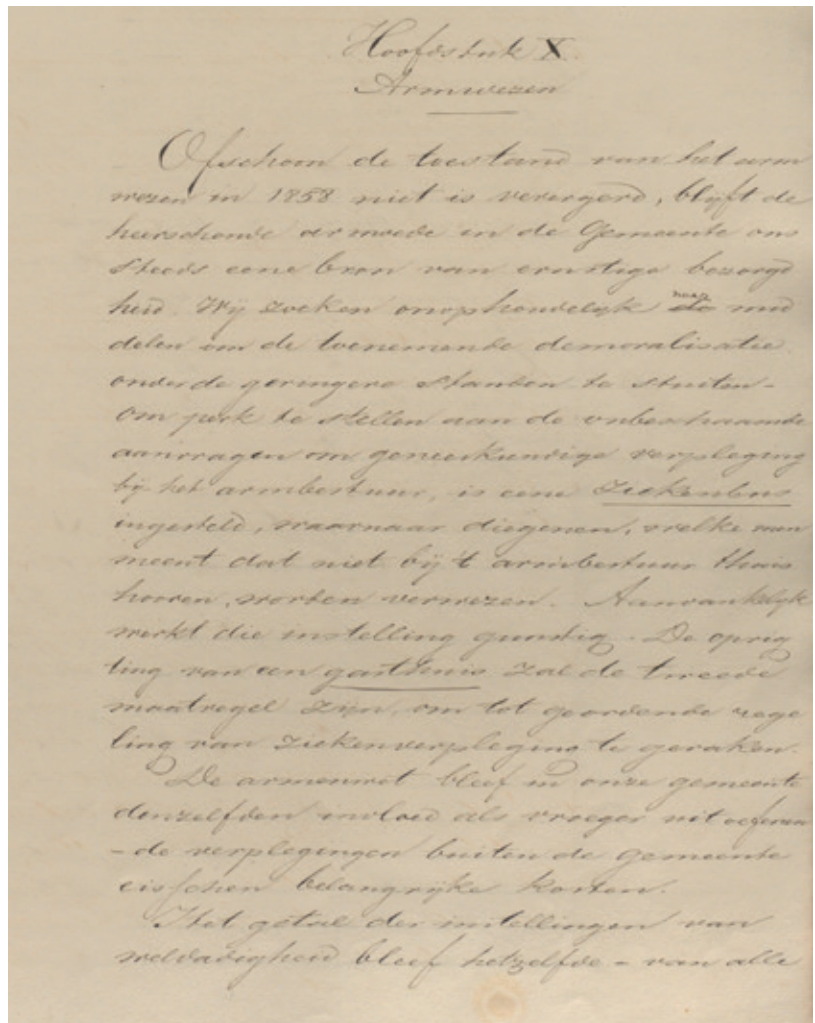
Honger en armoede

Auke van der Woud onderscheidt in zijn boek *Koninkrijk vol sloppen* in de negentiende eeuw van hoog naar laag drie standen of klassen.

De eerste groep is de top, de sociale elite, telde zo'n drie tot vijf procent van de bevolking en bestond uit burgemeesters, artsen, geestelijken, juristen, kooplui en herenboeren. In de loop van de negentiende eeuw nestelden de succesvolle ondernemers van de opkomende industrie zich bij deze notabelen.

Als tweede een middenstand van 45 à 47 procent van de Nederlanders, bestaande uit zelfstandige burgers en boeren, 'mensen die

Fragment uit het Gemeenteverslag over 1858, waarin het bestuur aan de gemeenteraad verslag doet van de belangrijkste zaken in de stad. Naast het in de tekst genoemde citaat lezen we ook dat het stadsbestuur middelen zoekt om 'de toenemende demoralisatie onder de geringere standen te stuiten'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

zelf voor hun inkomen zorgden', zoals Van der Woud ze noemt. Tot deze groep behoorden zelfstandige ambachtslieden, winkeliers en kleine ondernemers. In slechte tijden of bij arbeidsongeschiktheid beschikte deze groep doorgaans niet over een toereikende financiële buffer.

Het (werk)volk, de derde groep, vormde de andere helft van de bevolking. Binnen deze stand bestonden van hoog tot laag ook weer gradaties: een kleine groep geschoolde vaklui, de meesterknechten, stond bovenaan. Het grootste gedeelte van het werkvolk had vast werk waar weinig scholing voor nodig was. Dan volgden de dagloners, losse werklui voor vaak ongeschoold werk. Helemaal onderaan in deze sociale piramide bevonden zich de armen, de 'behoefte klasse'. Van der Woud definieert een arme als 'iemand die in gebrek leeft, met of zonder werk'. Armen waren afhankelijk van armenzorg; in de negentiende eeuw werden ze aangeduid als bedeeden of minvermogenden.

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw schatte de gemeente in het *Gemeenteverslag* het getal der behoeftigen in Culemborg op een vijfde deel der inwoners en 's winters soms op meer. Er waren toentertijd ongeveer 5.000 Culemborgers. Dat komt dus neer op circa 1.000 personen. In het verslag over 1858 lezen we dat 'de heerschende armoede in de gemeente ons steeds eene bron van ernstige bezorgdheid' blijft. In 1872 constateerde de Culemborgse afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen: 'In het algemeen moet de arbeidende klasse behoeftig genoemd worden, eene daadzaak welke nadeelig moet werken op de fysieke en moreele ontwikkeling'.

Rampen en tegenslagen

De leefomstandigheden van de armen in de periode 1850-1950 deinden mee op de onzekere golven in de economie en de maatschappij en de soms verstrekkende gevolgen van natuurrampen, misoogsten en extreem weer. In de jaarverslagen van de gemeente Culemborg kom je dergelijke omstandigheden met regelmaat tegen: een mislukte aardappeloogst (1845/46), hoogwater en hoge prijzen van levensmiddelen (1855), strenge winters (1870 en 1890/91), stakingen en werkloosheid in de fabrieken (1891), oorlogen (1914-1918 en 1940-1945), de economische dip na afloop van de Eerste Wereldoorlog en de recessie van de jaren 1930.

Naast externe oorzaken om op steun terug te moeten vallen, kwamen er natuurlijk ook tegenslagen in de persoonlijke sfeer voor. Bewaard gebleven 'verzoeken tot onderstand' uit de ge-

De watersnoodramp van 1855 leidde in heel midden-Nederland tot dijkdoorbraken en overstromingen. Arme mensen kregen het hierdoor natuurlijk nog moeilijker. Prent van Jan Weissenbruch van een onbekende locatie. Gelders Archief, Arnhem

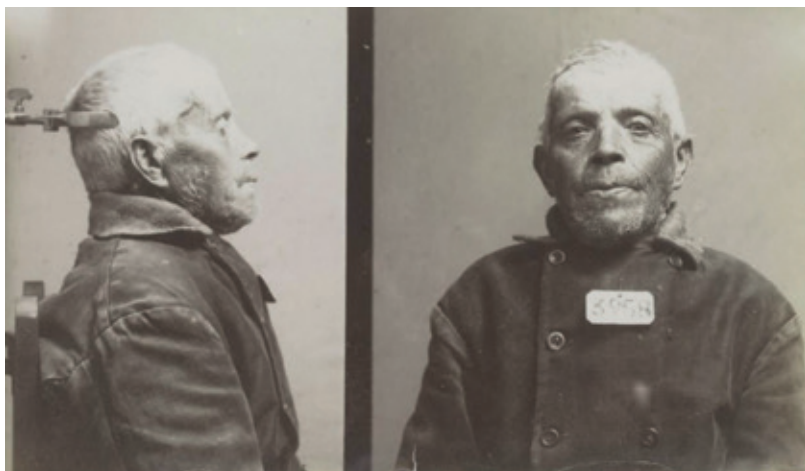

meentekas in de periode 1854-1859 nemen ons mee in een wereld vol misère: zo is er de weduwe Aaltje Kruissen met haar twee kinderen. Zij ontving steun omdat 'haar man den 17e juni 1858 is overleden, haar in zwangeren staat nalatend'. Verder lezen we over allerlei oorzaken, zoals 'ziekte', 'hoge jaren', 'door arbeid dubbel gebroken' en 'een groot gezin en dure levensmiddelen'.

Zwervers, bedelaars en dronkenlappen liepen het risico opgepakt en naar de strafkolonie in het verre Veenhuizen gebracht te worden. Dirkje Koedam kreeg in de wintermaanden voor vijftig cent per week ondersteuning voor haar en haar kind Antonie van viereneenhalf jaar, omdat haar echtgenoot, de stoelenmaker Pieter Ceser, 'in de bedelaarskolonie is'.

In de tweede helft van de negentiende eeuw bleven de sociaal-economische omstandigheden van de armen in Culemborg zorgelijk. Zij hadden geen reserve om aan te spreken bij algemene calamiteiten of persoonlijke tegenslag. Ze bleven, vooral in de winter,

Pieter Ceser, (geboren in Delft op 10 september 1821) was vanaf de jaren 1850 woonachtig op de Westerwal in Culemborg. Hij werd zevenmaal veroordeeld wegens bedelarij en landloperij. Meerdere keren kwam hij in Veenhuizen terecht, de laatste keer in 1896. Omdat zijn signalementkaart met foto uit dat jaar bewaard is gebleven, weten we hoe Ceser eruit zag. Hij mat 1,52 meter. Drents Archief, Assen

afhankelijk van bedeling in de vorm van brood, kleding, brandstoffen, warme spijzen, huishuur en medische verzorging. Hulp werd gegeven, maar men bleef zuinig. Zo kreeg het particuliere Adolph Schorerfonds (hierover verderop meer) in 1887 een aanvraag voor schoolboeken. Het fonds gaf geen geld, maar verstrekte de boeken in bruikleen, want: 'Zoo zullen meer leerlingen van dezelfde boeken nut hebben, want na gebruikt te zijn laten zij ze anders maar slingeren.'

In de bedelaarskolonie

Prent van Johannes van den Bosch als stichter van de Maatschappij van Weldadigheid, met eronder zijn handtekening. Afkomstig uit *Erica, het jaarboek van de Maatschappij van Weldadigheid* uit 1868. Drents Archief, Assen

Door de eeuwen heen hebben stadsbesturen geworsteld met het armenprobleem. De in Herwijnen geboren jonkheer Johannes van den Bosch (1780-1844) dacht een oplossing te hebben gevonden. Hij stichtte in 1818 in Overijssel en Drenthe de zogenaamde Koloniën van Weldadigheid, waar armoedige gezinnen via het bewerken van een stuk grond een eenzaam bestaan konden opbouwen. In Ommerschans en Veenhuizen kwamen daarnaast bedelaarskolonies. De Ommerschans ving vanaf 1820 bedelaars op in een kasern van 120 bij 120 meter. De hier gehuisveste paupers ontgonnen land voor de vrije kolonisten,

maar vonden eveneens werk in onder meer een kleermakerij, schoenmakerij, klompenmakerij. Het idealisme was in Ommerschans ver te zoeken. Onder het adagium 'wie niet werkt, zal niet eten' was het bestaan er hard. Toen de schrijver Jacob van Lennep en zijn reisgenoot Dirk van Hogendorp in 1823 een bezoek aan de inrichting brachten, werden ze getroffen door de ellende, knagende honger en uitzichtloosheid van de leefomstandigheden van de bewoners. Decennialang hebben vanaf het midden van de negentiende eeuw ook Culemborgers in deze bedelaarskolonies vertoefd. Hun belevenissen staan in de verslagen en declaraties die de directie aan de stad stuurde, want die bleef financieel verantwoordelijk. Onder hen Willem Romijn, een recidivist die in juli 1852 ook een keer ontsnapte. Op 14 november 1859 arriveert hij opnieuw in de kolonie. Achter zijn naam staat aangetekend: 'zeven maal gevonist'. We lezen over hem dat hij graag naar Groningen wil, dat hij gezond en sterk is en daarom voor het zwaarste werk ingezet kan worden. Prima bruikbaar in de kolonie en dus luidt het advies van de directeur 'niet ontslaan'. Juni 1861 wordt Willem toch ontslagen. In 1869 zit hij wéér vast. Op 14 februari 1869 schrijft hij de burgemeester van

Afbeelding van de bedelaarskolonie in Ommerschans op een prent van J. van Genk, gemaakt tussen 1825 en 1835. Rijksmuseum, Amsterdam

Culemborg in een brief: 'Ik ben in staat om brood ruimschoots voor mij te kunnen verdienen en niet meer tot lasten der stad en Armbestuur of gemeente te zijn.' Na zijn vorige verblijf leefde hij acht jaar in de burgermaatschappij, waar hij 'nooit ten laste van iemand [is] geweest, maar ziekelijke omstandigheden hebben mij gebracht naar de plaats waar ik mij thans bevind.' Door 'vlijtige arbeid' zal hij zijn schuld zuiveren en op 9 april van dat jaar wordt hij ontslagen.

In datzelfde jaar treffen we Culemborger J.C. van Limborgh in de bedelaarskolonie aan. In een brief van 15 februari 1869 aan de gemeenteraad van Culemborg laat hij iets doorschemeren van de zware omstandigheden in de bedelaarskolonie: 'schurkerij en dieverij' en 'zij hebben mij geknepen tot den laatsten dag'. Eenmaal vrij vertrekt hij naar Groningen, maar het valt niet mee daar werk te vinden. Uiteindelijk kan hij gaan zagen bij een scheepstimmerman in Smilde, wat hem f 3,60 per week oplevert, genoeg om van rond te komen. 'Maar nu heb ik een vriende-

lijke bede aan den Weled. heer Burgemeester en leden der gemeenteraad. Mijn schoenen ontvalle mij en ik moet een werkbuis hebbe. Elken regenbui ben ik door nat en altijd natte voete dit zal ziekte verwekke. Nu is mijn bede aan Ued om de toelagen van 6 gulden voor buis en schoenen dan kan ik mij redde.' Of hij het geld kreeg is niet bekend.

Ook echtparen kwamen in de strafkolonie terecht, zoals Cornelis de Weerd en zijn echtgenote Bartje Duikersloot. In 1860-1861 zwoegden ze in het Tweede Gesticht te Veenhuizen en verloren er hun zes maanden oude dochtertje. In 1869 waren ze er weer.

Net zo schrijnend is het geval Aagje van der Vring. Voorjaar 1857 verzocht zij de minister van Binnenlandse Zaken om ontslag van haar man Martinus Johannes van Eijk, die vastgehouden werd in het Derde Gesticht te Veenhuizen onder nummer 3259. Haar man verstaat zijn vak als stoelenmaker goed en kan in de behoefte van zijn vrouw en kind voorzien, laat ze weten, en 'die

behoefte zijn nog erger geworden doordat mijn Gelieft kind beroofd is geworden van het licht der oogen. Nu kan U Excellentie eenigszins mijn nood voorstellen daar ik mijn lieve kleine niet kan geven wat haar noodig is, daar mijn krachten daartoe te kort schieten.' Haar

man kan zelf voor reisgeld zorgdragen, omdat hij een tegoed heeft van f 7,- . Zij hoopt dat de minister luistert naar 'de stem eener vrouw die haar mans ondersteuning behoeft en hoort de roepstem eener treurende moeder'. Kan hij alstublieft vrij komen?

Hoe was de armenzorg geregeld?

Bij de Armenwet uit 1854 en de aanvullingen op deze wet uit 1912 was het zo geregeld dat behoeftigen allereerst voor hulp moesten aankloppen bij de armenfondsen van het kerkgenootschap waartoe ze behoorden. Ook de Culemborgse kerken (Nederlands-Hervormd, Rooms-Katholiek, Oudkatholiek, Luthers en Nederlands-Israëlitisch) hadden elk zo'n fonds met een eigen 'armbestuur'. Om voor hulp in aanmerking te komen moest je wel aan bepaalde voorwaarden voldoen, zoals 'kerkelijk meelevend' zijn en er een fatsoenlijke levenswijze op nahouden, wat vooral neerkwam op het zich onthouden van sterke drank. Zo konden arme katholieken voor hulp aankloppen bij de Vincentiusvereniging. Ze kregen dan huisbezoek van leden van die vereniging, de 'broeders', die natuurlijk afkomstig waren uit de gegoede burgerij en middenstand. Hun taak was het om ondersteuning te geven, maar tevens om te controleren op het gewenste katholieke gedrag, zoals het toelaten van kinderen tot de eerste communie. Ter gelegenheid van die communie kregen de ouders dan een bon voor een kilo spek en anderhalve kilo tarwebloem uitgereikt.

Als de kerkelijke armenfondsen een uitkering weigerden of als er een aanvulling nodig was, kon het Algemeen Burgerlijk Armbestuur zorgen voor hulp. De jaarverslagen en notulen van dit bestuur zijn bewaard gebleven en vertellen de details. Het bestuur bestond uit drie, later vijf leden die door de gemeenteraad werden benoemd. Zij committeerden zich via een eed of belofte. Hun taak was het verstrekken van bijstand in de vorm van geld, brood, genees- en heelkundige hulp, geneesmiddelen en begrafeniskosten. Verder deed men uitkeringen aan de armenschool voor de aanschaf van brandstoffen en aan de Commissie voor de verstrekking van warme spijzen voor het uitdelen van (vooral) soep gedurende de wintermaanden. Inkomsten haalde het bestuur uit legaten, de verhuur van huisjes en de pacht van landerijen en griendhout. Onder dit armbestuur ressorteerden eveneens het Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan de Havendijk (van 1532 tot

Armenzorg was het domein van de elite, in dit geval de katholieke notabele Mattheus van der Meer (1803-1862) die blijkens zijn bidprentje het Rooms-Katholieke Armbestuur, de Vincentiusvereniging en het weeshuis bestuurde. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Bewoners van het Oude-Mannen en Vrouwenhuis in de Lange Havendijk op een foto rond 1900. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

1968) en het ziekenhuis in de Goilberdingersstraat (van 1861 tot 1905).

Het bestuur zag voor zichzelf ook een opvoedkundige taak weggelegd. Zo kwam de zoon van ene J.F. Smink in 1882 keer op keer in de gevangenis terecht. Hij zou geplaatst kunnen worden in De Heibloem in Heythuysen, een landbouwkolonie waar de jongeman een heropvoeding zou krijgen. Dat zou f 37,50 kosten, waarvan het armbestuur de helft moest betalen. Dat keurde men goed met als motivatie dat er dan nog iets van de rest van zijn leven terecht kon komen.

Soms deed de gemeente aan werkverschaffing; de aanleg van het park de Plantage (1850) is er een voorbeeld van.

Er waren ook particuliere fondsen zoals de Damesvereniging Tabitha, die we tegenkomen tussen 1870 en de opheffing in 1883. De vereniging is vernoemd naar de vrouw van die naam in de Bijbel, die daarin bekend staat om haar goede daden, met name voor de armen. In 1871 ondersteunde Tabitha 51 gezinshoofden en 17 'eenlopenden' met hulp in natura. Een ander particulier fonds was het eerder genoemde Adolph Schorerfonds, ingesteld in 1887 door burgemeester jhr. mr. Leonard Schorer (in functie tussen 1880 en 1887) en vernoemd naar een jong overleden zoontje. Het doel was het steunen van 'nuttige instellingen', het geven van beurzen aan arme kinderen en het verrichten van weldadig werk in Culemborg. Het fonds is in 2007 opgeheven.

Aankondiging van een voorstelling 'ten voordeele van de Algemeene Armen' uit het *Culeborgsch Nieuws- en Advertentieblad* van zaterdag 9 februari 1889. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Aantallen bedeeden en uitkeringen van de diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente in Culemborg. Let op de piek in 1856, een jaar na het overstromingsjaar 1855. De cijfers betreffen de eerste helft van een jaar, waarin de dure wintermaanden vallen. Het tweede halfjaar verschillen de getallen slechts marginaal. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Wezen en later ook halfwezen vonden vanaf 1560 tot 1952 onderdak in het Elisabeth Weeshuis aan de Herenstraat.

Ten slotte waren er losse, particuliere initiatieven. Voorbeelden hiervan tonen een bonte mengeling van liefdadigheid en vermaak, kortom 'aangenaam weldoen': van kunstbeschouwingen en toneeluitvoeringen tot verloting van zelfgemaakte handwerken.

Verbetering

In het laatste kwart van de negentiende eeuw verbeterde de toestand van de armen. De socioloog Harry Hoefnagels stelt in 1966 in zijn boek *Een eeuw sociale problematiek* dat 'het armenprobleem omstreeks 1870 ongemerkt uit de literatuur verdwijnt'. Dat schuift de auteur vooral op het conto van de toenemende werkgelegenheid in nijverheid en industrie. Historicus Piet de Rooy schrijft in 2018 in zijn publicatie *Republiek der rivaliteiten* dat tussen 1860 en 1900 de werkloosheid halveerde en het reëel inkomen steeg met 150 procent, mede door het goedkoper worden van levensmiddelen. Armoede zou echter nooit helemaal verdwijnen.

Tegen het einde van de eeuw verbeterde ook in Culemborg de toestand van de armen. De gemeente omschreef in haar jaarverslagen de periode tussen 1888 en 1914 over het algemeen als 'bevredigend' of zelfs 'gunstig'. Dat was vooral te danken aan de toenemende werkgelegenheid in nijverheid en industrie. Ook in de decennia daarna is de tendens in het aantal bedeeden dalend.

Jaar	Aantal bedeeden	Uitgekeerde bedragen per bedeede per week
1853	53	Tussen f 0,30 en f 0,90 met uitschieter tot f 1,50
1856	62	
1881	45	
1900	46	Tussen f 0,25 en f 1,70
1910	39	Laagste f 0,35; veel f 1,- Uitschieters tot f 2,-
1920	21 (14 weduwen en 2 gezinnen)	Tussen f 0,55 en f 4,50
1930	14 (waaronder 7 weduwen)	Tussen f 1,50 en f 4,50

Het huishoudbekje

Kon een Culeborgse arbeider rondkomen van het loon dat hij verdiende? En hoe was zijn uitgavenpatroon? Auke van der Woud stelt dat gemiddeld 60 procent van het inkomen aan voedsel werd besteed. Daarbij ging het vooral om aardappels en roggebrood. De allerarmsten aten veelal meelpap. Hoe zat dat in Culemborg?

Boodschappen deed een Culemborgs gezin onder andere op de weekmarkt die elke dinsdag gehouden werd (en wordt!). Hier op een foto rond 1900. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Bij gebrek aan voldoende gegevens is die vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Toch weten we wel iets.

In 1872 hield de Maatschappij tot Nut van het Algemeen een landelijke enquête naar werk, woonomstandigheden, onderwijs en de fysieke en morele toestand van de arbeidende klasse. De vragenlijst met de Culemborgse antwoorden is bewaard gebleven, ondertekend door dominee Dirk Christiaan Nijhoff en hoofdonderwijzer Leendert Laan als president respectievelijk secretaris van de afdeling Culemborg. In de lijst staan onder andere de wekelijkse uitgaven van een Culemborgs gezin met twee kinderen.

Volgens de enquête beurde de meestverdienende handwerksman in Culemborg in 1872 *f* 7,- per week. Het gemiddelde lag op *f* 6,-. Bij de uitgaven zijn posten als vlees, vet, tabak, zakgeld en versnaperingen niet meegeteld. Blijkbaar vonden de opstellers van het rapport dat niet essentieel. Verder lezen we dat de arbeiders er niet op hoefden te rekenen dat hun inkomen werd aangevuld met bedeling. Alleen bij gebrek aan veldarbeid of stremming van de scheepvaart, waardoor aan- en afvoer van goederen werd gehinderd, kwam dit bij uitzondering voor. Wie geluk had, zo vermeldt de enquête, bezat bij zijn huis een stukje grond om zelf groenten te telen. Uit andere bronnen blijkt dat het, ook binnen de wallen, niet ongewoon was om in een hok een varken vet te mesten, dat na de slacht in het najaar moest zorgen voor vlees op tafel. Een arbeidersgezin kon net rondkomen, maar 's winters en bij de hierboven geschetste externe en persoonlijke tegenslagen lagen armoede en het moeten terugvallen op steun voortdurend op de loer.

Categorie	Bedrag
Huishuur	<i>f</i> 0,80
14 kilo brood	<i>f</i> 2,10
¼ hectoliter aardappelen	<i>f</i> 0,70
Vuur en licht	<i>f</i> 0,75
Zeep en zout	<i>f</i> 0,30
Koffie, melk etc.	<i>f</i> 0,60
Groente	<i>f</i> 0,35
Ziekenbus en begrafenisonderhoud	<i>f</i> 0,20
Kleding en onderhoud daarvan	<i>f</i> 1,-
Totaal	<i>f</i> 6,80

Wekelijkse uitgaven van een Culemborgs gezin met twee kinderen in 1872. Archief van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Gemeentearchief Amsterdam

CRISIS IN HET LAND: DE EERSTE WERELDOORLOG

Mensen aan de rafelranden van de samenleving hadden het extra moeilijk in periodes waarin het economisch slecht ging. In het tijdsbestek van dit verhaal waren er meerdere momenten waarop het economisch tij gezat.

Deze paragraaf gaat over de crisis van de Eerste Wereldoorlog. Aan de hand van een aantal voorbeelden laat ik zien wat de economische tegenspoed van de periode 1914-1918 voor de Culemborgse samenleving betekende en hoe de bestuurders van de gemeente hier op inspeelden. Weliswaar vond de strijd buiten de landsgrenzen plaats, maar de invloed van het conflict was voelbaar omdat door de handelsbeperkingen al snel schaarste ontstond aan grondstoffen en levensmiddelen.

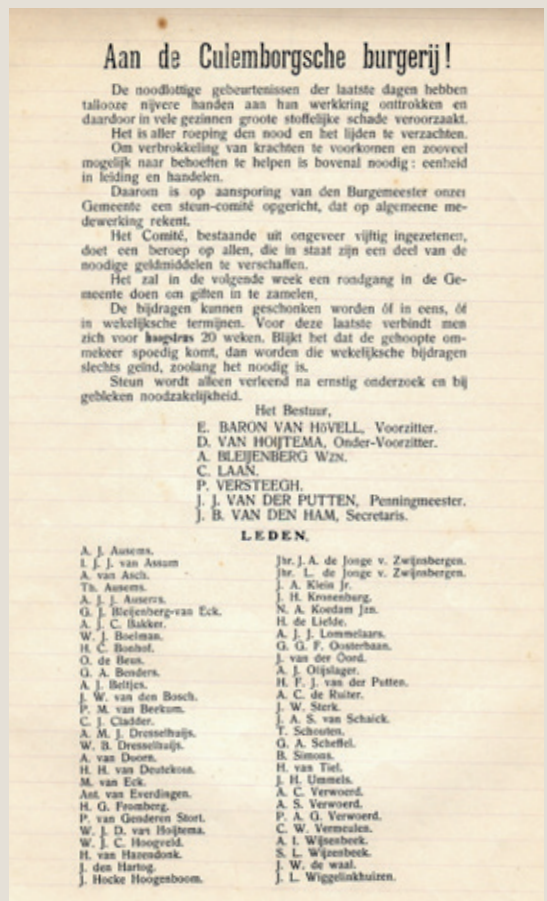
De gemeente Culemborg stichtte in november 1914, kort na het begin van de vijandelijkheden in augustus, voor de duur van een jaar een werklozenfonds en een arbeidsbeurs. Daarnaast moest een steuncomité helpen de ergste noden te lenigen. In 1918 kwam er in de Fransche School een centrale keuken, waar behoeftigen in ruil voor bonnen warm eten konden verkrijgen.

Culemborg kreeg net als de rest van het land te maken met vluchtelingen die een beroep deden op de schaarse voorzieningen. Daarnaast had de mobilisatie en de daarmee gepaard gaande aanwezigheid van militairen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie impact op de samenleving.

HET STEUNCOMITÉ

Naarmate de oorlog langer duurde kregen vooral de mensen op de rafelranden gebrek

aan werk, voedsel, kleding en brandstoffen. Om hen te ondersteunen was het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914 opgericht. Het comité kende lokale onderafdelingen, waarvan in Culemborg onderwijzer J. B. van den Ham secretaris en burgemeester E. van Hövell tot Westerflieer voorzitter waren. Andere notabelen namen de overige plaatsen in. Zij verdeelden Culemborg in elf wijken, waarin

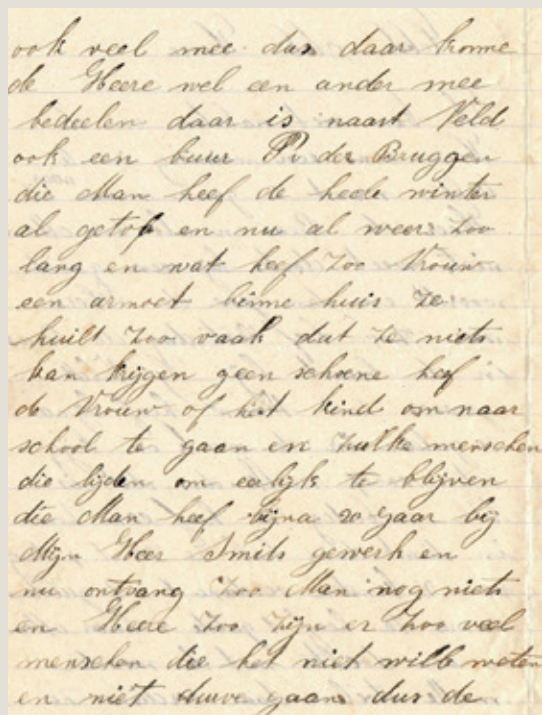

Pamflet van het Culemborgsch Steuncomité. De leden behoorden voornamelijk tot de maatschappelijke bovenlaag, 1914. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

telkens drie personen belast waren met de zorg voor hulpbehoevenden en het ophalen van gelden. Welgestelden konden op een lijst intekenen met welk bedrag ze voor ten hoogste twintig weken het comité wilden steunen. Sommigen deden giften in natura, zoals aardappelen, geitenmelk, brood, tarwe en cokes. Over degenen die steun ontvingen werden inlichtingen ingewonnen bij de burgerlijke en kerkelijke armbesturen en werkgevers. Wie dronken langs de straat liep raakte zijn steun kwijt.

Een in de vergaderingen terugkerend onderwerp was de vraag of men contant geld of bonnen moest verstrekken. De keuze viel op bonnen, want geld zou maar verkeerd gebruikt worden, was de gedachte.

In het eerste oorlogsjaar waren de weekvergoedingen als volgt: voor een gezin f 4,-,

ook veel mee dan daar home
de Heere wel en ander mee
bedeelen daar is naast Neld
ook een buur Pi. de Bruggen
die ik heb de heele winter
al getop en nu al weer too
lang en wat heb toe vrouw
een armoet kome huis te
huill toe vaak dat te niet
kan krijgen geen schone heef
de vrouw of het kind om naar
school te gaan en halve menschen
die lieden om ealyts te blijven
die ik heb teja 20 jaar bij
Mijn Heer Smits gewerk en
nu ontvang toe ik heb nog niet
en Heere toe zijn er hoe veel
menschen die het niet wilt weten
en niet huve gaen dus de

Al snel na de oprichting wisten behoeftige Culemborgers hun weg te vinden naar het Steuncomité. Hier een gedeelte uit een brief uit 1914 aan de bestuursleden van het Culemborgsch Steuncomité. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

voor een alleenstaande f 3,- en per kind f 0,50. In 1917 was het bedrag opgelopen tot circa f 7,50 per gezin. Was dat voldoende? Nee, berichtte de landelijke hoofdorganisatie aan het Culemborgse comité, de vergoeding zou hoger moeten worden. De Culemborgers schreven terug dat dit niet wenselijk was, omdat dan de uitkering boven het lokale gemiddelde loon van een werkman uit zou komen. Bovendien waren de meesten toch tevreden met hun vergoeding? De transportarbeiders waren een uitzondering, die het comité wegzette als lieden 'die ons verschillende malen onjuiste opgaven omtrent verdiend loon verstrekten en die alles behalve vrij van sterken drank zijn'.

In oktober 1914 arriveerden er zo'n 200 Belgische vluchtelingen in Culemborg. Ze werden gehuisvest in De Nieuwe Bak in de Herenstraat en in De Werkman, het gebouw van de R.K. Werkliedenvereniging in de Zandstraat. In het Pensioonaat Mariakroon werd een dertigtal zusters en pensionnaires uit België opgenomen. De gemeente riep de hulp van de inwoners in om te zorgen voor kleding, huisraad en beddengoed.

Een fotograaf maakte foto's van de verdrevenen. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

EEN WANHOPIGE CULEMBORGSE IN OORLOGSTIJD

Weduwen, ouderen en zieken hadden het in normale tijden al zwaar. Dat gold ook voor gezinnen waarin de kostwinner (tijdelijk) wegviel. In de crisistijd 1914-1918 was dat niet anders. Ik neem u mee in het leven van Cornelia Sweeris, geboren op 30 december 1895 te Tricht als dochter van een metselaar. Als achttienjarige trouwt ze met Hendrik Roe-

lof van Hoorn, een arbeider uit Buren. Dan slaat het noodlot toe. Haar man belandt in de gevangenis in Tiel, waar hij tot 14 oktober 1916 een straf van acht maanden moet uitzitten. Cornelia woont dan in Culemborg aan de Meent op nummer D76. Ze heeft één kind en is zwanger. Op 22 februari 1916 schrijft ze haar echtgenoot een aangrijpende brief:

Lieve man ... hoe het met mij hier gaat is het niet zoo besonderen, want ik heb hier al de heele week gelopen en ik heb nog niets; het is dat de gebroeders van Vuren zoo goed was die hebben mij brandt en boodschappen en brood gebracht uit der goedheid.

Want van de gemeente of van de steun Commete heb ik niets gehad of gezien. Want ik had geen brood meer in huis en dan een vrouw die in zwangeren toestand verkeerd. Want thuis kennen ze mij toch ook niet houden, die hebben zelf niet. Ik zal naar hogere handen moeten hoe of het moet of dat ik hier moet omkomen van honger of niet.

Zoo kan ik niet langer leven met het kind want dan ben ik doodt eer u terug komt.

Maar ik zal maar beterschap hopen ik kan er ook niets aan doen. Nu verder de Groete van mij die zich noemt u vrouw C. Sweeris en van de Gebroeders van Vuren en zus is bij mij en Gegroet van Vader en Moeder en Toon en Drika.

Hoe verging het Cornelia? De commissaris van politie onderzoekt de zaak en stelt vast dat zij per week voor huur en ziekingeld f 1,50 nodig heeft. Haar vader en moeder zijn nog in leven en wonen in Tricht, maar zijn bejaard en verkeren in armoedige omstandigheden. Ze heeft geen bronnen van bestaan en wordt door 'milddadigheid van omwonenden aan voedsel geholpen'. De commissaris raadt aan haar f 6,50 per week te geven via het Algemeen Burgerlijk Armbestuur. Dan begint het grote af- en doorschuiven. In het geval van Cornelia van Hoorn-Sweeris is de Culemborgse hervormde diaconie de eerst aangewezen om te hel-

pen. Dat is deze instantie evenwel niet van plan en zij verwijst naar de diaconieën van Tricht en Beesd waar het gezin eerder gewoond heeft. Die kerkbesturen zijn ook niet bereid te betalen. De kerkenraad van Beesd motiveert dat als volgt: 'aangezien dit gezin slechts weinige maanden heeft gewoond in onze gemeente en in dezen tijd geen of zeer weinig belangstelling heeft getoond op kerkelijk gebied'. Steun van een confessioneel armbestuur was natuurlijk gekoppeld aan trouwe kerkgang!

Uiteindelijk ontvangt de onfortuinlijke Cornelia een toelage van f 2,- per week van het Culemborgse Algemeen Burgerlijk Armbestuur. Verder moet ze maar zien hoe ze de eindjes aan elkaar knoopt. 's Winters kan ze naar het soephuis achter het stadhuis om een portie soep of rijst te halen. Leden uit de gegoede burgerij, 'commissarissen' geheten, bepalen wie daarvoor in aanmerking komt.

De hoge kindersterfte droeg bij aan de elende van de armen, zo ook in het geval van Cornelia. Van haar vijf kinderen verloor ze er twee: een van slechts twee weken en een ander van vijf maanden oud. Op 6 maart 1929 bevalt ze van een niet levensvatbaar zesde kind. Twee dagen later bezwijkt de

Distributie moest zorgen voor een eerlijke verdeling van schaarse etenswaren en andere benodigdheden. De gemeente Culemborg had een eigen distributiebedrijf dat deze bonnen verstrekte. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

ongelukkige Cornelia van Hoorn-Sweeris, op 33-jarige leeftijd.

CENTRALE KEUKEN

Om tegemoet te komen aan de schaarste die op het einde van de oorlog steeds nijpender werd, kwam er ook in Culemborg een voorziening die voor behoeftigen in maaltijden voorzag. Het eten moest met bonnen gehaald worden, tegen betaling. De Centrale Keuken was gehuisvest in de voormalige Fransche School. Op het menu stonden: Juliennesoep, erwtensoep, andijvie, prinsessenbonen, bruine bonen en rijstepap, in de winter aangevuld met hutspot, rodekool en zuurkool. De *Culemborgsche Courant* schrijft op 5 januari van dat jaar dat er goed gevulde magazijnen waren en 'ernaast een flink lokaal waar een 4tal vrouwen druk bezig waren aardappelen te schillen, en die de bezigheden zeker nogal gezellig vonden, als men ze zoo zag zitten om de ton. Uit deze plaats van voorbereiding komt men in de eigenlijke spijskokerijzaal, flink, groot, zindelijk en gerieflijk ingericht. Kasten, tafels, hooikisten, benevens een zestal groote fornuispotten aan den kant. Hier was een z.g. ploeg dames van 8 aan 't werk. De doelmatige witte overkleeding doet aan een industrijschool denken.'

De Centrale Keuken op een foto uit 1918. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Bord dat refereert aan de 'vergissing van Troelstra' in 1918, waarop te lezen is: 'Er is in 't land geen grooter kwaad, dan dat de een den ander slaat.' Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

REVOLUTIE?

Arbeiders werden geacht gehoorzaam te zijn aan hun bazen en in hun gedrag onderdanigheid aan leden van de gevestigde bourgeoisie en de geestelijkheid te tonen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen die verhoudingen steeds meer op scherp te staan. Overal in Europa zagen aan het einde van de oorlog socialisten en andere voorvechters van verandering hun kans schoon. Met name in het verslagen Duitsland leidde dit tot sociale onrust en gewelddadige pogingen tot revolutie. Op 12 november 1918 riep de Nederlandse socialistische voorman en Tweede Kamerlid Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) op tot een revolutie, wat grote beroering in Nederland veroorzaakte. Vanuit de regering werden onmiddellijk maatregelen genomen om de rust te bewaren. Hoewel het hier en daar onrustig was en er enkele slachtoffers vielen, bleek de animo in het land maar ook in Troelstra's eigen kring niet groot genoeg om een echte omwenteling voor elkaar te krijgen. De regering deed overigens wel wat concessies aan de arbeidersbeweging. De situatie is later bekend geworden als 'de vergissing van Troelstra'.

Het Culemborgse gemeentebestuur zond aan koningin Wilhelmina een telegram waarin het zijn 'eerbiedige hulde en verknochtheid' aan het koningshuis uitdrukte.

Ouderen

Wie oud, afgeleefd en niet meer in staat tot werken was, had niet vanzelfsprekend recht op een pensioen. In feite was de oudere arbeider overgeleverd aan de goedheid van zijn werkgever. Toen de heren van de staatsenquêtecommissie van 1890, ingesteld om de omstandigheden in de Nederlandse werkplaatsen en fabrieken te onderzoeken, een bezoek brachten aan de Culemborgse glasfabriek, ondervroegen zij directeur Daniël van Hoytema. Op de vraag of zijn werklieden een 'verzekering tegen den ouden dag' hadden, antwoordde hij: 'Als een blazer op den leeftijd komt dat hij niet meer blazen kan, dan geven wij hem gewoonlijk een betrekking op de plaats, zoodat hij nog minstens 6 gulden in de week verdient.' Daarop informeerde de voorzitter van de commissie verder of Van Hoytema enige van die bejaarde werklieden in dienst had. Het antwoord luidde: 'Ja, en zij blijven gewoonlijk tot zij dood gaan.' Hierin onderscheidde Van Hoytema zich positief van bijvoorbeeld Eugène Regout, directeur van de porseleinfabriek in Maas-tricht, die tezelfdertijd zijn oudere arbeiders poogde af te schuiven naar het plaatselijk armbestuur.

In 1913 kwam er enige verbetering in de positie van ouderen, toen er een Invaliditeitswet kwam. Het Rijk betaalde een uitkering van f 0,91 per week voor alleenstaanden en f 1,36 per week voor gehuwden. Na 1919 werd de wet uitgebreid. Vanaf 65 jaar had een werknemer recht op ouderdomsrente, een verzekering die de werkgever verplichtte iedere week een waardezegeltje op een rentekaart te plakken. Na vijftig jaar (!) kon de werknemer dan aanspraak maken op een ouderdomsrente van maximaal f 2,72 per week. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een betere voorzie-

Daniël van Hoytema (1849-1925), directeur van de jeneverstokerij en glasblazerij, poseert voor zijn fabriek met een aantal medewerkers. Foto uit het begin van de twintigste eeuw. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Het hofje van de diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente aan het Pietersstraatje op een foto van vóór 1926. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

ning: de Algemene Ouderdoms Wet (AOW, 1957). Ouderen hoefden niet langer genadebrood te eten.

Naast ondersteuning met geld en in natura bestond er hulp bij huisvesting. Aan de Havendijk in Culemborg stond een hofje, in 1532 gesticht door Vrouwe Elisabeth en haar echtgenoot Antoon van Lalaing. Eeuwenlang zijn in dit Oude Mannen- en Vrouwenhuis ouderen opgevangen. Aan deze instelling was een privilege verbonden. Ieder najaar koos het stadsbestuur uit zijn midden met behulp van een zakje met gekleurde bonen de 'boonheer'. Dit raadslid mocht een jaar lang de vrijkomende plaatsen in het hofje weggeven. Een prestigieus erebaantje.

Naast dit complex bezat het Algemeen Burgerlijk Armbestuur nog enkele huisjes in de Binnenmolenstraat. Het was geen pretje om er te wonen, want de woningen waren zeer slecht. In april 1897 stortte een deel van een muur in bij bewoner Nicolaas Swaerdens. Toiletten ontbraken! Volgens een door de gemeente in 1892 ingestelde inspectie naar de hygiënische omstandigheden in Culemborg moesten 'deze mensen hun gevoeg doen in een voorwerp en het daarna in de stadsgracht [werpen]...'

De diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente kocht in 1889 een rijtje van tien woningen aan het toenmalige Pietersstraatje om voor hervormden tot een hofje te dienen. Het maakte in 1926 plaats voor nieuwbouw aan de Kloosterstraat. Rooms-katholieken vonden onderdak in een 'gesticht voor ouden van dagen' aan de Molenwal, bestaande uit zes huisjes die in 1928 ingrijpend werden verbouwd 'wegens bouwvalligheid en verkeerde indeling'. Een tweede hofje lag aan de Buitenmolenstraat. Het is in 1972 gesloopt.

In 1955 kwam er een modernere accommodatie met de Elisabeth-hof aan de Van Pallandt-dreef, gesticht door de protectoren van het Elisabeth Weeshuis.

CRISIS IN HET LAND: DE CRISIS VAN DE JAREN 1930

Het meest in het oog springend en ook het meest bekend van alle periodes met economische tegenslag zijn de 'crisisjaren' van de jaren 1930. Het ineenstorten van de beurzen in 1929 leidde wereldwijd tot een grote economische crisis met faillissementen en massawerkloosheid onder ambachtslui, fabrieksarbeiders en zelfstandigen tot gevolg. Terwijl het buitenland zijn munt devalueerde en zo zijn export goedkoper maakte, hield de Nederlandse regering vast aan de 'gave gulden', een maatregel met als negatief gevolg dat de Nederlandse concurrentiepositie ernstig verzwakte. Toen dit beleid in 1936 werd losgelaten en de munt met 20 procent devalueerde, krabbelde de economie weer overeind.

Populair liedje

In de crisistijd was deze parodie op een Jiddisch liedje razend populair:

'Bei mir bist du schön
We leven van de steun
We eten van het Crisiscomité
We eten vlees uit blik
Van een bedorven sik
We krijgen erwtensoep
Zo dun als koeienpoep'

Ook in Culemborg kwam de crisis hard aan. Vergeleken met Tiel, Zaltbommel en Echteld had de Lekstad het grootste aantal werklozen per duizend inwoners. Dat blijkt uit de cijfers van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Neder-Betuwe over het jaar 1934: Culemborg 52, Tiel 49,9, Zaltbommel 33 en Echteld 37. In het verslag verklaarde de

Kamer van Koophandel de verschillen door te stellen dat de last van de crisis zwaarder op de industrie dan op het boerenbedrijf drukte. Culemborg en Tiel waren aanmerkelijk meer geïndustrialiseerd dan Zaltbommel en het landelijke dorp Echteld.

De patroons trachtten de crisis het hoofd te bieden door de lonen van hun medewerkers te verlagen. Zo verloor een Culemborgse vakman in vier jaar een kwart van zijn uurloon!

	1930	1931	1932	1933	1934
Schilder	0,60	0,53	0,47	0,47	0,45
Timmerman	0,60	0,55	0,50	0,46	0,46
Metselaar	0,60	0,55	0,50	0,46	0,46

Ontwikkeling van het gemiddeld uurloon in gulden van een Culemborgse vakman tussen 1930 en 1934. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Het communistische dagblad *De Tribune* doet vanaf april 1933 onderzoek in plaatsen in het zuiden van Nederland naar 'de omstandigheden waaronder onze kameraden daar werken moeten'. De verslaggever bezoekt op 7 april Culemborg. De Lekstad zal nog met regelmaat voorkomen in de kolommen van het blad. Delper

UIT CULEMBORG.

Werklozen moeten tweemaal per dag stempelen.

Plagerijen zijn schering en inslag.

Door de Culemborgse Werklozen Vereniging is door middel van een schrijven, gericht aan de Commissie van M. H. B. verzocht om ook hier ter stede te komen tot het verstrekken van goedkope groenten voor de werklozen. Tot nog toe werd er op dit schrijven nog geen antwoord ontvangen.

Tevens is het hier ter stede nog steeds de gewoonte om twee maal per dag te moeten stempelen. Dit is voor vele arbeiders, die 's middags willen gaan vissen een vervelende geschiedenis daar men dan nooit eerder dan na het stempelen 's middags kan gaan, omdat er voor vissen geen vrij van stempelen wordt gegeven. Maar dit tweemaal stempelen voor dient is ons tot nog toe een raadsel, en dit wordt ook door de werklozen druk besproken. Men is hier blijkbaar nog van mening dat er een goede controle moet worden gehouden. Waarom hebben wij hier dan 2 controleurs gekregen die zowat de gehele dag op de straat zitten om de arbeiders in de gaten te houden.

Er heersen hier verschrikkelijke toestanden. Diegene die steun trekt, is het verboden om café's te bezoeken, ook als men door een familielid die overgekomen is wordt getraceerd. Er is door de C.W.V. een schrijven gericht aan de Raad der gemeente Culemborg, waarin verzocht werd eenmaal stempelen per dag en wel in de morgenuren. Er is tot nog toe geen raadsvergadering geweest, maar wel wordt het stempelen nu 's middags inplaats van om drie uur op vier uur gezet, zodat men nu als het waré brood en koffie mee moet nemen om te gaan stempelen. Dit is de werklozen treiteren en anders niets.

Om een bepaalde tijd moeten de werklozen een formulier invullen waar zij dan moeten vermelden bij wie zij het laatst hebben gewerkt enz. Heeft men nu in die tijd niet gewerkt dan moet men dit formulier toch invullen, in de hoop dat men weer enige kwartjes minder kan geven; Is dit nu door de minister vastgesteld of doen ze dit maar op eigen houtje om zodoende een wit voetje in Den Haag te halen. Men springt hier met de werklozen op een vreemde manier om. Terwijl verleden jaar door de minister het kolengeld op een gulden was ge-

Voor gezinnen was het sappelen tijdens de crisisjaren 1930. Het communistische blad *De Tribune* gaat in april 1935 om abonnees te werven op huisbezoek bij arbeiders in Culemborg: 'We kwamen bij een nog betrekkelijk jonge arbeider. Acht kinderen had hij, waarvan het oudste 14 jaar. Hij zelf werkloos. Het oudste kind brengt elke week f 2,50 in. Met hun tieners hebben ze nu elke week f 15,- aan inkomen. Daarvan moet aan huur f 5,50 betaald worden. Reken daarbij de noodzakelijke uitgaven voor fondsen en dergelijke en zie dan wat er over blijft voor voeding en kleding van dit rijk met kinderen en armoede gezegende gezin. Het is een voorbeeld uit vele.'

STEMPELEN VOOR WAT CENTEN

Het aanzwellende leger werklozen drukte zwaar op de gemeentekas en dreigde 'een ondraaglijke last' te worden, zoals te lezen valt in de *Culemborgsche Courant*. Groot was de opluchting dan ook toen de landelijke regering eind 1931 een steunregeling in het leven riep. De maximale steunbedragen beliepen voor een Culemborgse werkloze per week: f 10,- voor gehuwden en ongehuwde kostwinners; f 1,- per kind boven de twee jaar; f 8,- voor een kostganger en er kwam ook een huurtoeslag van f 2,50.

De controle hierop was streng. Om er zeker van te zijn dat de werklozen niet ergens aan de slag gingen, moesten ze twee keer per dag op wisselende tijden een stempel halen op een persoonlijke stempelkaart. In Culemborg was het stempelokaal gehuisvest in de stad en was het met name voor werklozen

Culemborg heeft een slechte reputatie, zeker bij dagblad *De Tribune*, dat er op 31 augustus 1936 een artikel aan wijdt. Je moet in Culemborg tweemaal stempelen (dat is niet gebruikelijk), werklozen mogen niet naar het café en er wordt meteen ingehouden, zelfs bij de kleinste bijverdienste. Het vissen, een van de weinige en betaalbare verzetjes van de werklozen, komt erdoor in de knel. 'Dit is de werklozen treiteren en anders niets!' Delpher

uit het buitengebied een hele opgave zich tweemaal daags te melden, zeker in de koude wintermaanden. Ook controleerde de politie in de cafés of werklozen hun uitkeringen niet verdrinken.

HET CRISISCOMITÉ

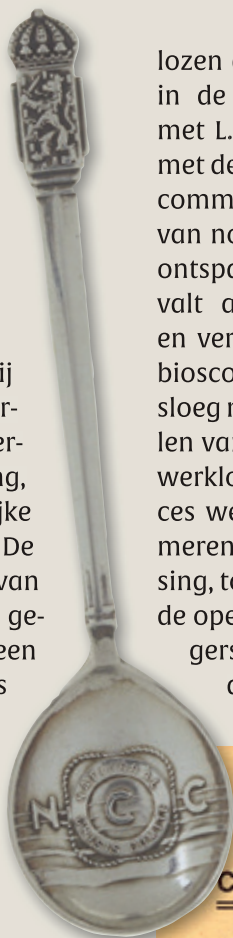
Omdat de regering inzag dat er bij langdurige werkloosheid achterstanden zouden ontstaan in allerlei benodigdheden, zoals kleding, schoeisel, beddengoed en dergelijke kwam er nóg een steunregeling. De uitvoering hiervan lag in handen van het Nationaal Crisis Comité. Een gemeente kon door deze regeling een dubbeltje per inwoner krijgen, mits men zelf dit bedrag verdubbelde.

Zilveren lepeltje van het Nationaal Crisis Comité dat actief was tussen 1931 en 1936. Als dank werden ook munten geslagen. Rijksmuseum, Amsterdam

Net als in de crisis van 1914-1918 kende het landelijk crisiscomité plaatselijke afdelingen. Burgmeester Ype Keestra (in functie van 1927-1944 en 1946-1950) werd bij de oprichting in 1931 algemeen voorzitter van het Culemborgsch Crisis-Comité. Daaronder ressorteerden vier subcommissies, breed samengesteld uit diverse maatschappelijke geledingen: notabelen als artsen en middenstanders en vertegenwoordigers uit de vakbeweging, het onderwijs, de kerken, armbesturen, de vrouwenbond en de boeren- en tuindersbond.

Subcommissie A, onder voorzitterschap van H.W. van Hoytema, belastte zich met de inzameling van gelden en goederen. Subcommissie B, waarvan Cornelis Laan voorzitter was, regelde aanvullende steun, vooral in natura, zoals kleren, schoeisel, beddengoed etc. aan steuntrekkende werk-

lozen of mensen die te werk gesteld waren in de werkverschaffing. Subcommissie C, met L. Wüst aan het hoofd, bemoeide zich met de circa 200 zelfstandigen in nood. Subcommissie D ten slotte zorgde onder leiding van notaris Schouten voor ontwikkeling en ontspanning voor de werklozen. Te denken valt aan cursussen (bijvoorbeeld naaien en verstellen voor vrouwen en meisjes) en bioscoopvoorstellingen. Een enkel initiatief sloeg niet aan. Voor het 's middags openstellen van de openbare bibliotheek hadden de werklozen geen belangstelling. Wél een succes werd de cursus metaal bewerken, timmeren en schilderen. Groot was de verrassing, toen koningin Wilhelmina in 1934 de in de openbare Laanschool aan de Goilberdingstraat geëxposeerde werkstukken van de cursisten kwam bekijken.

Affiche voor een inzameling ten bate van het Culemborgsch Crisis-Comité 1931. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Affiche voor een bioscoopvoorstelling voor werklozen, 1932. Elisabeth Weeshuismuseum, Culemborg

Het Culemborgsch Crisis-Comité verkreeg de nodige financiën en goederen in natura van het Nationaal Crisis Comité, de gemeente, lokale fondsen, collectes, intekenlijsten en inzamelingen. Soms werd een extra beroep gedaan op het landelijke comité, zoals voor cacao, koffie, thee, hemden, schoeisel, werk-kleding etc. Culemborgse bedrijven, particulieren en verenigingen droegen ook hun steentje bij. Werkenden doneerden uit hun loon en de voetbalverenigingen Fortitudo en Vriendenschaar hieven op de entreekaartjes 1 cent extra.

De afhankelijkheid van de liefdadigheid van notabelen, kerken en fondsen werd uiteindelijk pas uitgebannen door de Algemene Bijstandswet uit 1963 (ingevoerd in 1965).

Eén ons vet per dag

Op 7 maart 1936 klaagt 'een werkloos vakman' in een ingezonden stuk in de *Culemborgsche Courant* zijn nood over zijn levenswijze in de steun. Het gezin bestaat uit vier personen en heeft f 12,- per week aan inkomsten, die als volgt worden uitgegeven:

Soort uitgave	Bedrag
Huur	f 4,65
Brandstof	f 1,-
Fondsen	f 0,67
Bakker	f 1,80
Kruidenier	f 2,25
Melk: ½ liter per dag	f 0,35
Licht, aardappelen, groenten, vet (1 ons per dag)	f 1,28
Totaal	f 12,-

'Vleesch kennen we niet meer. 1 ons vet per dag, ook Zondags. De kachel wordt 's middags na schooltijd aangemaakt anders komen we er niet met de kolen-toeslag. Van 1 pakje margarine wordt gesmeerd van Zaterdag tot Woensdag. De oudste, nog een school-kind, stopt de kousen en stopt ze elke week, het is niets anders meer dan stopsel.'

Dit gezin leidde een karig bestaan. Immers, een Culemborgse vakman, zoals bijvoorbeeld een schilder, verdiende in 1934 vijfenveertig cent per uur; bij een 48-urige werkweek betekende dat een weekloon van f 21,60.

Slechte woonomstandigheden

Rijk en arm

De verschillen tussen rijk en arm kwamen op veel vlakken tot uiting en niet in het minst in het wonen. Dit geldt voor de hele periode die we in deze Voetnoot bekijken.

De huizen van de welgestelden waren ruim, telden meerdere verdiepingen en waren voorzien van toiletten, kachels en een aparte, goed uitgeruste keuken. De vertrekken waren aangekleed met modieuze meubels en schilderijen. Dienstmeiden en knechten hielpen het huishouden draaiende te houden.

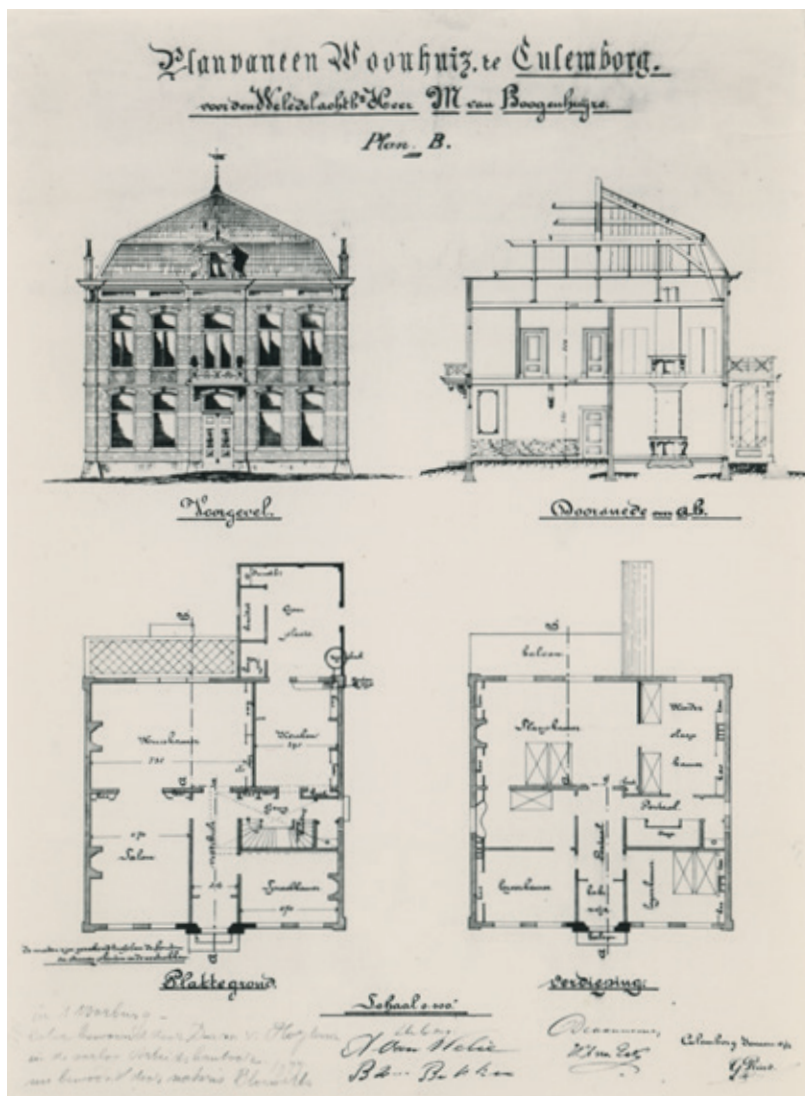
In Culemborg woonde de gegoede burgerij aan de Markt, Varkensmarkt, Ridderstraat, Herenstraat en Slotstraat. Aparte 'goudkustjes' voor de beter gesitueerden ontstonden pas op het einde van de negentiende eeuw. De naar tekeningen van architect Gijsbartus Prins opgetrokken herenhuizen aan Het Voorburg zijn er een goed voorbeeld van. Na 1900 lieten inwoners met geld fraaie huizen bouwen aan de Stationssingel en de lommerrijke dreven rond de Volencampen.

In sommige buurten waren concentraties van beroepen te vinden, zoals de schippers aan de Havendijk en de stoelenmakers aan

Je krijgt een goed beeld van de rijke inrichting van de huizen van welgestelden door deze advertentie van een woninginrichter uit Tiel. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Ontwerp van architect
Gijsbartus Prins uit 1892 ten
behoefte van de woning van
burgemeester Marinus van
Hoogenhuijze (1887-1895)
aan Het Voorburg, Elisabeth
Weeshuis Museum,
Culemborg

Achter de Vismarkt en de daarbij gelegen wal. De Nieuwstad was minder dichtbebouwd en hier woonden van oudsher veel boeren met hun vee, maar ook ambachtelui en arbeiders in kleine, slecht gebouwde huisjes in de Nieuwstraat, Kloosterstraat, Zalenstraat, Lepelstraat en De Vingerhoed. Arbeiders van de glasblazerij en jeneverstokerij vonden woonruimte in huisjes aan de Veerweg en de Steenovenslaan, gebouwd in 1860 in opdracht van fabrieksdirecteur Aleid Johan van Hoytema.

Armen of minvermogenden leefden achteraf, in zijstraatjes of sloppen zoals de Mariabuurt, haaks op de Westerwal. Culemborgers spraken van 'reten', zoals de Reet van Caesar aan de Zandstraat, de Reet van Situ bij de Gassteeg, de Reet van Mansie Mors

De Zandstraat omstreeks 1910. Links stadsboerderijen, rechts arbeiderswoningen. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

bij Achter de Vismarkt. Kleine huisjes, doorgaans overbevolkte (tot tien à elf personen oplopend) één- of tweekamerwoningen, stonden aan Achter de Vismarkt, de Korte en Lange Meent, de Lange Havendijk en in de Gassteeg en het Hoge Dorp (anno 2023: de Loentjes).

Waar de armoedige huisjes zich aaneenregen ontstonden buurten met aparte namen. Voorbeelden zijn De Munt aan de Ridderstraat en De Dierentuin. De laatste bestaande uit zestien huisjes, ingebouwd in de Molenwal met weinig licht en lucht. Vier huizen moesten daar één privaat delen. In de eerste decennia van de twintigste eeuw verrezen er eenvoudige arbeiderswoningen aan de randen buiten de oude stad: Ooster- en Westersingel, Julianastraat (anno 2023: Lekdijkstraat) en de Rijksstraatweg.

Na sloop van De Dierentuin kwamen er nieuwbouw en een volkslogement op de Molenwal, hier gezien vanaf de Westersingel. Prentbriefkaart van na 1931. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Kinderen in de Julianastraat, anno 2023 de Lekdijkstraat. De jongen rechts heeft een ijzeren hoepel om mee te spelen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Mensen in de volksbuurten leefden op elkaars lip en dat gaf regelmatig aanleiding tot problemen. Je leest er over in de dagregisters van de politie. De 22 jaar oude strijkster Geertruida van Lier, die woonde in Achter de Vismarkt, klaagde in 1894 bij de politie dat vrouw Van Drent haar had uitgescholden voor 'hoer'. Een koper-slager van de Oosterwal bromde dat zijn vrouw was uitgemaakt voor 'zuipert, rotzak, vuilik'. Helemaal bont maakte sigarenmaker Johannes van der Winkel het door 's nachts een ruit te vernielen bij zijn vader die in De Dierentuin woonde. Vader had geweigerd zijn zoon onderdak te verlenen, omdat hij 'geheele nachten wegblijft en jenever drinkt'. Zoonlief was overigens wel bereid de gebroken ruit te vergoeden.

Het waren de particuliere huisjesmelkers en fabriekseigenaren die woningen lieten bouwen voor de minder draagkrachtigen. Zo liet C.W. Dresselhuijs (1834-1912), samen met twee vennoten directeur van een aantal sigarenfabrieken, tussen 1896 en 1909 de Triowijk bouwen, waarvan hier een gedeelte aan de Vianensestraat. Op die manier wist hij zijn sigarenmakers aan zich te binden en op tijd aan het werk te krijgen, want velen moesten van verre naar de fabriek lopen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De Woningwet brengt soelaas

Om de woonomstandigheden van de mindere volksklassen te verbeteren was de invoering van de Woningwet (1901) door het Rijk in 1902 een flinke stap voorwaarts. Gemeentebesturen kregen handvatten om verbeteringen door te voeren op het gebied van bouwvoorschriften en nutsvoorzieningen (gas, water, licht), om stedenbouw te kunnen plannen en om subsidies te gaan verlenen. Een nieuw, krachtig instrument voor een gemeente was de mogelijkheid krotten onbewoonbaar te verklaren.

De Woningwet bood niet alleen mogelijkheden maar diende ook ter regulering. Aan nieuwbouwwoningen werden eisen gesteld, zoals een minimale oppervlakte (36 vierkante meter), een privaat voor elk huis, goede ventilatie, een kraan of pomp op maximaal tien meter afstand en minimaal één slaapplek voor elke drie bewoners. Een andere maatregel die de Woningwet voorschreef aan de gemeentes was het instellen van een gezondheidscommissie, die als taak had wantoestanden te signaleren.

De verslagen van de Culemborgse gezondheidscommissie, wier werkgebied zich van de stad uitstrekte tot het dorp Lienden, zijn voor de jaren 1903 tot 1932 bewaard gebleven. We lezen over diverse oorzaken van slechte woonomstandigheden in Culemborg. Afvoer van water en fecaliën was een groot probleem. Zo tekende de commissie op: 'geen afvoer huishoudwater, stinkende rioolsloot voor de woningen, afvoer rioolwater via gat in de vloer van het woonvertrek'. Een eigen toilet was een luxe, doorgaans moesten de bewoners het kleinste kamertje met andere huishoudens delen: 'Een privaat voor 7 woningen, ingebouwd in een slaapkamer, waarin op de rotte vloer 5 personen slapen (vertrek lang 3,25 meter, breed 2,25 en hoog 2,25); als privaat gezamenlijk (3 woningen) een emmer in een tegenoverliggend schuurtje; als privaat een ton in de grond; als privaat een open stelletje op de zolder.' De strijd tegen vocht en ongedierte ging altijd door: 'Bedstede onherstelbaar vochtig. Zolder slecht, beslapen door 6 personen en vol wandgedierte.'

Rijke inwoners van Culemborg beschikten in hun huizen over een eigen pomp en na de opening van de watertoren aan de Rijksstraatweg in 1911 kwam daar ook schoon kraanwater uit. Arme medeburgers waren aangewezen op de openbare stadspompen, die soms wel 130 tot 300 meter van de woningen verwijderd waren. Regelmatig hadden de bewoners van de mindere buurten last van de rook van haardvuren en de stank van beerputten, mesthopen en slachtafval. Met de constatering en adviezen van de gezondheidscommissie deed de gemeente tot ver in de jaren 1920 weinig tot niets. De particuliere sector moest het maar oplossen, waarbij

De Kloosterstraat op een foto uit 1965, vlak voordat sanering en renovatie in dat gebied een aanvang namen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

de gemeente het niet al te nauw nam. Eigenaren van onbewoonbaar verklaarde woningen kregen een aanschrijving dat verhuur mogelijk kon blijven na het uitvoeren van een paar kleine verbeteringen.

Culemborg en krotten, ze bleven met elkaar verbonden. Om de woningnood na afloop van de Tweede Wereldoorlog te bestrijden stelde de gemeente Culemborg een Woonadviescommissie in. Zij had tot taak voorhanden zijnde woonruimte te inventariseren en woningzoekenden over de beschikbare woonruimte te verdelen. In 1948 schatte de Woonadviescommissie het aantal slechte huizen op circa 137: 'Woningen die in de Middeleeuwen waarschijnlijk respectabel waren, zijn thans tot krotten gedegradeerd. De woontoestanden dezer krotten tarten iedere beschrijving.' Verbetering in de binnenstad moest wachten tot de grote saneringen van de jaren 1970 (waarover uitgebreid te lezen is in Voetnoot 2021-72, Culemborg verjongt zijn hart, deel 1).

Lichtpuntjes

Niet geholpen door de overheid zetten arbeiders zelf de eerste stappen om de woningnood en de slechte kwaliteit van de huizen in hun gelederen te verbeteren. De katholieke arbeidersbeweging in Culemborg richtte in 1917 een eigen woningbouwvereniging op, De Lelie. In 1919 liet zij op een terrein aan de Oostersingel 42 woningen zetten naar ontwerp van architectenbureau G. Prins & Zonen. De voor die tijd ruime huizen kregen aansluitingen voor gas en

De Leliestraat op een ansichtkaart, circa 1925, en de gevelsteen die de woningbouwvereniging liet plaatsen. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg (straat) en F. Ferro | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (gevelsteen)

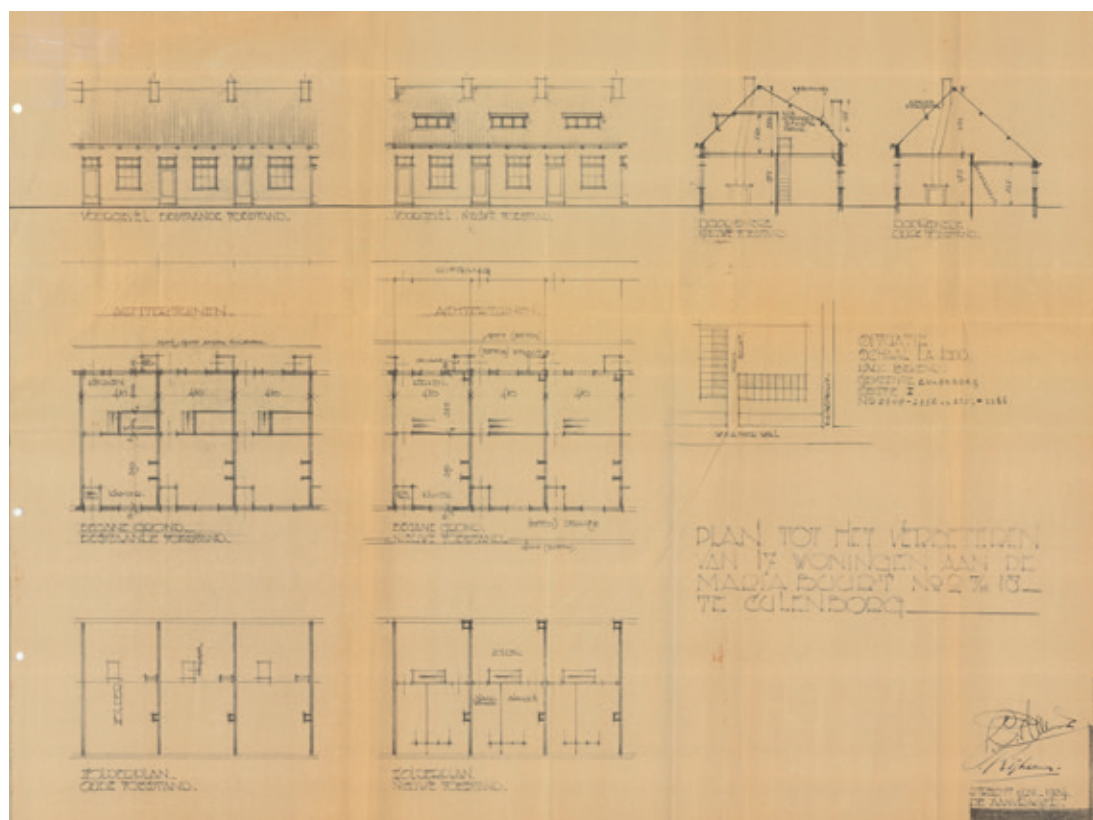
De gemeente kocht grond tussen de Dahliastreet en de Tulpstraat, waarop vanaf 1931 het Zonnebloem-complex verrees, bestaande uit 42 huurwoningen. Hier de feestelijke ingebruikname van de eerste woningen in de Zonnebloemstraat in 1932. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

water. De huren beliepen gemiddeld f 3,50 in de week. Op een lijst uit 1921 staan beroepen van de toenmalige huurders: politiemann, sigarenmaker, meubelmaker, beambte, waterfitter, medewerker van het gasbedrijf, metaalbewerker en houtzager. Omdat ook het weekloon van de huurders genoteerd staat, kunnen we berekenen welk percentage een geschoolde arbeider of lagere ambtenaar aan huur kwijt was. Dat lag meestal tussen de 12 en 15 procent met enkele uitschieters tot 25 procent. De lijst vermeldt ook thuiswonende werkende kinderen die zorgden voor een welkome aanvulling op het loon.

Na de Eerste Wereldoorlog veranderde het politieke speelveld ingrijpend doordat in 1919 het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. Ook de Culemborgse liberalen verloren hun bepalende positie. Vertegenwoordigers van de socialisten en katholieke arbeiders roerden zich in de gemeenteraad. Vooral raadslid A. P. Klumper van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), geïnstalleerd in 1923, fulmineerde tegen de particuliere huisjesmelkers die hij verantwoordelijk hield voor de ellendige krotten en de hoge huren. Hij vond in burgemeester Ype Keestra (lid van de Roomsch-Katholieke Staatspartij RKSP) een medestander, maar veranderingen kwamen desondanks moeizaam tot stand. Zo wilde de gezondheidscommissie in 1930 18 woningen onbewoonbaar verklaren en 21 woningen door de eigenaren laten opknappen. Keestra stelde voor ze alle 39 af te keuren, waartegen wethouder Laan (lid van de liberale Vrijheidsbond) en een raadsmeerderheid zich verzette. Raadslid Wammes (RKSP) deed daarop het voorstel vijftig à zeventig woningen te bouwen met een huur tussen f 3,50 en f 4,- per week. Dat voorstel haalde het wel, en tegelijk werd met slechts één stem verschil besloten het aantal onbewoonbaar te verklaren huizen tot 18 te beperken. Later kwamen daar nog drie huizen in het Koestraatje bij.

Plan uit 1934 voor de verbetering van 17 woningen in de Mariabaart. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Uitbreidingsplan gemeente Culemborg uit 1931. De uitbreidingen zijn in kleur aangegeven: bij de Westersingel de Hamkavoet; ten oosten van de Oostersingel het Zonnebloemcomplex (de Bloemenbuurt), de Oranjebuurt en De Hond. De barrière van de spoorlijn is genomen en de eerste contouren van Achter de Poort zijn ingetekend. In het zuiden zien we de opzet voor Achter het Zand en de St. Annakapelstraat. Gelders Archief, Arnhem

Ook in de latere jaren 1930 ontplooidde de gemeente Culemborg een actief woningbouwprogramma. De beruchte buurt De Dierentuin ging in 1931 op de schop en aan de Molenwal verrezen nieuwe woningen en een nieuw volkshuis. Aan de Westersingel kwam in 1937 een mix van arbeiders- en middenstandswoningen tot stand. Het in 1931 getekende gemeentelijk uitbreidingsplan toont verder beoogde nieuwbouw ten zuiden van de stad: 75 huizen in Achter het Zand en in de St. Annakapelstraat. Ze werden uiteindelijk met krediet van de gemeente na afloop van de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd.

Als lokale vorsten

Toen de industrieel Daniël van Hoytema in september 1876 na enige tijd van afwezigheid vanwege zijn huwelijk weer in Culemborg terugkeerde, beschreef de *Culemborgsche Courant* de gebeurtenis alsof er een vorstelijk persoon zijn intrede deed. 'Jongstleden zaterdag ontplooiden zich vanuit de woningen aan den Veerweg en op het terrein der branderij en van de in de haven en daarbuiten liggende schepen, de nationale driekleur. De talrijke werklieden van de glasblazerij, branderij enz. enz. wilden den heer D. van Hoytema bij ZEd's terugkomst in deze gemeente een feestelijke ontvangst bereiden. Des avonds werden al de werklieden rijkelijk onthaald en bleven velen tot laat in den avond onder muziek en dans genoeglijk bijeen, terwijl herhaaldelijk vreugdeschoten gelost werden.' Dat is het beeld, een vaderlijke werkgever die hoog op een voetstuk staat en zijn onderdanige arbeiders die zich laten fêteren.

Van Hoytema was geen uitzondering. Dergelijke patronale, gemoedelijke verhoudingen waren destijds gewoon, hoewel de eerste barstjes zich begonnen af te tekenen. In de eerder genoemde enquête van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen uit 1872 lezen we dat de verhoudingen tussen de Culemborgse bazen en

Daniël van Hoytema en werknemers poseren voor distilleerderij De Hoop, circa 1900. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

het werkvolk nog steeds goed waren, maar 'dat ook hier evenals in andere plaatsen de arbeiders hunkeren naar verbetering'. En dat de 'in vroeger tijden bestaande gehechtheid tussen arbeidgevers en arbeiders begint te verdwijnen, de laatste worden onverschilliger'. Tot werkstakingen was het nog niet gekomen. Dat zou vanaf de jaren 1890 veranderen. Het geloof in orde en sociale ordening als voorwaarde voor groei, zo kenmerkend voor de gegoede negentiende-eeuwer, zou danig worden uitgedaagd.

Zuip- en vreetpartij in het weeshuis

De elite van Culemborg kon zich niet alles permitteren. Zo kwam in de raadsvergadering van 4 maart 1869 kritiek op een 'zuip- en vreetpartij' die de heren protectoren van het Elisabeth Weeshuis hadden gehouden. Raadslid J. Verwoerd stelde 'dat, terwijl de kinderen in het gesticht water met brood bekomen, op den laatsten Elizabeths dag, er in het Weeshuis een feest heeft plaats gehad, waar getruffeerde kal-

koenen opgedragen werden, benevens ansjovis, eieren en augurkjes, terwijl bovendien een der aanzittenden zich zelfs bijna een beroerte op den hals gehaald had, door overmatig eten, waartoe later geneeskundige hulp moest worden ingeroepen.' Bij verkiezingen voor de gemeenteraad werd de katholieke J. Verwoerd aanbevolen als 'een flink raadslid; die durft te spreken'.

Op de foto de protectoren van het weeshuis tijdens hun jaarlijkse 'gracelijke maaltijd' circa 1920. Zittende v.l.n.r. A.J.J. Olyslager, burgemeester D.F.J. van Walsum, D. van Hoytema (president-protector), C. Laan, dr. Versteeg. Staande v.l.n.r. dr. Hocke Hoogenboom, Sjef van Putten, A. Dresselhuys en jhr. J.A. de Jonge van Zwijnsbergen, kortom: de Culemborgse elite. Of het er in die tijd nog zo aan toeging als raadslid Verwoerd enige decennia tevoren constateerde, weten we niet. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Bij een feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van de opening van een uitbreiding van zijn sigarenfabriek aan de Lange Meent in 1896 gaf directeur C.W. Dresselhuys een feest waarbij 600 personen aan-

wezig waren. Een der chefs bracht namens het personeel hulde aan zijn patroon, waarop de andere firmant van de sigarenfabriek, zoon W.B. Dresselhuijs, de man bedankte en de werklieden voorhield dat 'tevredenheid en trouwe plichtsbetrachting leiden tot vooruitgang'.

Wie zich niet aan deze 'spelregels' hield, riep doorgaans werkloosheid en ander onheil over zich af. Dat was eerder gebleken in 1891. Dat jaar legden sigarenmakers in diverse bedrijven het werk neer. De staking was begonnen in de sigarenmakerij van Cornelis Laan in de Goilberdingerstraat. Een van de aanleidingen voor die staking was het onterecht afkeuren van sigaren, waardoor de sigarenmakers, die op stukloon stonden, minder loon beurden. Maar de maat was pas echt vol toen directeur Laan op een keer de fabriek, waar het behoorlijk warm en benauwd kon zijn, binnen kwam en uitriep: 'Gooi de deuren en vensters open, die zwijnen stinken als de pest!'

Bazen en geestelijkheid speelden in dit arbeidsconflict onder één hoedje. Het vakbondsblad *De Sigarenmaker* meldde dat een pater in de rooms-katholieke kerk gepreekt had dat door de staking Culemborg in vuur en vlammen zou vergaan. De oudkatholieke pastoor was uit hetzelfde hout gesneden. Hij verkondigde dat de stakers 'tegen God opstonden door niet te werken, want zij waren er toch voor geboren'. Een sigarenmaker die als bijverdienste lucht trapte in de blaasbalg van het orgel van de lutherse kerk dreigde dat bijbaantje te verliezen toen hij aan de staking meedeed.

In mei 1913 poseren deze sigarenmakers voor café Voorwaarts in de Zandstraat. Ze hebben er dan drie maanden uitsluiting opzitten. Een uitsluiting is het omgekeerde van een staking: de werkgevers stoppen met het geven van werk en het betalen van loon totdat de arbeiders toegeven aan eisen of ophouden die te stellen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De fabrikant kwartiert een nieuwe huisgenoot in bij een arbeidersgezin. Het onderschrift luidt: 'dien laat ik hier, totdat jullie je onderworpen hebt'. Tekening van Albert Hahn in het satirisch weekblad *De Notenkraker* van 8 maart 1913, gemaakt naar aanleiding van de uitsluiting van de sigarenmakers.

De stakers en hun jonge (opgericht in 1887) bond, de Nederlandse Internationalen Sigarenmakers en Tabaksbewerker Bond, met een afdeling in Culemborg, redden het niet. Maanden na afloop van de staking waren er onder de ontslagen stakers nog zeventien die in grote armoede op steun waren aangewezen.

Jaren later was de voorzichtig opgestoken vinger uit 1891 een stevig georganiseerde vuist geworden. De strijd voor betere arbeidsvoorwaarden en de daarop volgende langdurige uitsluiting door de patroons in 1913 werd door de sigarenmakers gewonnen. Dat was overigens een landelijke actie.

In de greep van de elite en bazen

Wie aan de hand van archiefstukken, zoals belastingpapieren, de top van de Culemborgse samenleving definieert, ziet tussen 1800 en 1880 een verschuiving optreden. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de elite voornamelijk gevormd door renteniers, bestuurders en inwoners met vrije beroepen: raadsheer, rentmeester, advocaat, notaris, dokter, dominee en schepen. Omstreeks 1880 bestond de bovenlaag uit bestuurders en geestelijk leiders (burgemeester, dijkgraaf, dominee), enkele herenboeren en leden van de handeldrijvende middenstand. Daarbij hadden zich de succesvolle industriëlen genesteld. Het zijn de

De Helling, stoomkistenfabriek van Sillevis, vóór 1919. Zo te zien poseert het voltallige personeel met dhr. Sillevis (met baard) voor de fabriek. Het bijschrift op de foto luidt: 'C. Sillevis, beheerende vennoot van de Stoomkistenfabriek v.h. L. Sillevis en Zonen, te midden van zijn personeel. Geschenk van Mr. L. Sillevis'. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

directeuren en firmanten van grote fabrieken voor de productie van sigaren (Dresselhuijs en Laan), glas en jenever (Van Hoytema), kisten (Sillevis), stenen (Van Hoytema), hout (Verwoerd) en mosterd (Spoor).

Door hun functies in het bestuur en lidmaatschappen van sociaal-culturele instellingen en verenigingen had deze elite de rest van de bevolking in zijn greep. Hun namen komen we in alle toenmalig belangrijke geledingen van de samenleving tegen. In de gemeenteraad en als wethouder bepaalden ze het wel en wee van de stad. Ze bestuurden het polderdistrict en hun kerkgenoot-

Het Culemborgse kantongerecht op een foto van vóór 1877. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

schappen en hielden een stevige vinger aan de pols bij de armenzorg en het culturele leven. Ze liepen voorop door de Culemborgse straten als leiders van de schutterij. Wie een vergriep beging, moest zich verantwoorden in de rechtbank of het kantongerecht, waar leden van deze elite achter het groene laken zetelden. Ze vormden een hechte groep: in de herensociëteit (opgericht in 1819) ontmoetten ze elkaar en bepaalden ze via ballotage wie er lid mocht worden.

Cornelis Laan

Sigarenfabrikant Cornelis Laan (1863-1953) drukte de eerste decennia van de twintigste eeuw via een waaier van functies zijn stempel op de lokale samenleving:

- Protector van het Elisabeth Weeshuis, vanaf 1904 en sinds 1925 president-protector
- Lid gemeenteraad en wethouder: 1920-1932
- Voorzitter Algemeen Burgerlijk Ambestuur
- Lid van het crisiscomité, 1931
- Voorzitter Oudheidkamer
- Bestuurslid zangvereniging Sappho
- Voorzitter van de Vrijheidsbond
- Heemraad van de polder Culemborg
- President-commissaris van de Culemborgsche Bank
- Voorzitter Algemeen Ziekenhuis

Laan is een voorbeeld uit meerdere Culemborgse notabelen met een dergelijke stapeling van functies. Een sigarenmaker zegt over hem: 'Voor Dresselhuijs kropen ze, voor Laan rilden ze'.

Cornelis Laan (derde van links) bij de opening van de Oudheidkamer in 1928, geflankeerd door de gebruikelijke andere notabelen en, als vreemde eend in de bijt, Otto de Beus (zesde van links). De Beus was betrokken bij de oprichting van de Oudheidkamer en schreef artikelen over de aanwinsten in de *Culemborgsche Courant*. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Cees Collé was broodbezorger voor vereniging De Eendracht. Hier op een foto uit 1935. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Ook 'kleine' baasjes wisten hun arbeiders in de greep te houden. Dat gold met name voor de stoelenmakers. Hun patroons lieten houten onderdelen van de stoelen drogen op bakkersovens. Als tegenprestatie verplichtte zo'n baas dan zijn knechten om hun brood bij die betreffende bakker te kopen, met een toeslag van twee cent! Arbeiders kochten meestal op de pof. 's Zaterdags hield de stoelenmakersbaas het aan de bakker verschuldigde bedrag van het loon in.

Om zich aan de gedwongen winkelnering en met kwaliteit en gewicht sjoemelende winkeliers te ontworstelen stichtten arbeiders coöperaties: de socialistische verbruikersvereniging De Eendracht (opgericht 1905) vestigde een bakkerij aan de Dahliastraat en een winkel aan de Markt. Rooms-katholieken konden vanaf 1912 terecht bij de eigen coöperatie Ons Voordeel in de Zandstraat.

Je mond houden

'Je plaats kennen', gehoorzaam zijn en niet voor je eigen mening uit mogen komen: het heeft een hardnekkig bestaan geleid. In oktober 1934 schreef de directeur van het Culemborgse postkantoor een brief aan de brievenbesteller J. de Kievit, waarin hij stelt dat hem via de burgemeester ter ore is gekomen dat enkele postbezorgers 'vrijelijk hun spel van politieke agitatie uitoefenen'. Het bezorgen van poststukken zouden ze combineren met 'het voeren van politieke actie en hetze, zodat het postkantoor den naam krijgt van te zijn een broeinest van politiek gekonkel en politieke agitatie'. Dat moest afgelopen zijn. Het zou nog tot in de jaren 1960 duren voordat begrippen als 'mondigheid', 'inspraak' en 'participatie' gemeengoed zouden worden.

Postbode Janus de Kievit, op een ongedateerde foto. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Gebrekkige scholing

Onwetendheid ten gevolge van gebrek aan onderwijs manifesteerde zich in de negentiende eeuw al op jonge leeftijd en in het bijzonder bij jongens. Het verslag van de gemeente Culemborg over 1863 vermeldt dat 9,5 procent van de bevolking de lagere school volgde en dat dit aantal voor 80 procent bestond uit meisjes. De jongens waren thuis veel te hard nodig om mee te werken in werkplaats, winkel of op het veld. De Leerplichtwet van 1900 voor kinderen van 6 tot 12 jaar betekende een grote stap voorwaarts. Lokaal ontstonden er initiatieven om schoolverzuim tegen te gaan. De Vereniging tot bestrijding van schoolverzuim op de openbare scholen te Culemborg poogde de leerlingen aan school te binden. In 1895 telde de vereniging 12 leden, allen onderwijzers aan de openbare scholen 1 en 2 (in die tijd hadden openbare scholen geen naam maar een nummer). Voor 'getrouw schoolbezoek' werden leerlingen beloond. Zo organiseerde de vereniging voor de klassen 1 tot en met 4 een kersenfeest. Scholieren uit de klassen 5 en 6 maakten een boot- en wandeltocht naar Wageningen.

Een klas van de openbare Laanschool in de Goilberdingerstraat in het jaar 1922-1923. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Door trouw de school te bezoeken, je best te doen en je netjes te gedragen, kon je naast reisjes ook een fraai getuigschrift verdienen. Oningevuld exemplaar uit de jaren 1930. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Emancipatie van de arbeiders

Een andere vorm van onwetendheid was het gebrek aan kennis om voor jezelf op te komen en zo verbetering in je leef- en werk-omstandigheden af te dwingen. Het pad tot ontworsteling aan de knellende greep van de elite en tot meer rechten voor arbeiders en minder bevoorrechten was lang en moeilijk begaanbaar. De eerste stappen leidden tot zelfhulpverenigingen die moesten voorzien in

Bestuur van de in 1894 opgerichte Rooms-Katholieke Werklieden Vereniging Sint Joseph. Mijnheer pastoor zit op de voorste rij. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

enige sociale zekerheid in de vorm van ondersteuning bij ziekte. Arbeiders organiseerden zich langs de lijnen van de verzuiling die steeds duidelijker zichtbaar wordt in de samenleving. Op het einde van de negentiende eeuw zijn er in Culemborg twee ‘werkliedenverenigingen’: de protestantse Koningin Wilhelmina en de rooms-katholieke St. Joseph. De laatstgenoemde vereniging had een eigen fonds voor ondersteuning bij ziekte (St. Antonius), een toneelvereniging (Nut en Genoegen), een gymnastiekvereniging (Oefening Kweekt Kunst), een tabaksbewerkeresgilde (St. Willibrordus) en een eigen gebouw in de Zandstraat (De Werkman). Fabrikanten steunden dergelijke initiatieven regelmatig. Politieke doelen werden niet nagestreefd.

Kentering

De verhoudingen werden grimmiger toen sprekers uit de socialistische en anarchistische hoek zich in de Lekstad aandienden. Op veel plaatsen in Nederland bruiste het in het laatste kwart van de negentiende eeuw van de nieuwe ideeën over arbeidsverhoudingen, arbeidsomstandigheden, beter loon, de noodzaak tot vereniging en het stellen van politieke doelen. Er ontstonden vakbonden, zoals die van typografen, metaalbewerkeres en sigarenmakers. Politiek vertaalden de vernieuwingen zich in de oprichting van bewegingen en partijen, zoals de Sociaal Democratische Bond (1881) en de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP, 1894). In Culemborg vond het nieuwe gedachtegoed vooral een willig oor bij de sigarenmakers. De *Culemborgsche Courant* constateerde in april 1889 met enige opwinding: ‘De beweging op socialistisch gebied is in onze gemeente ook al merkbaar. Door van elders thans alhier gevestigde sigarenmakers schijnt die te zijn overgebracht, terwijl een te Amsterdam uitgegeven blaadje propaganda tracht te maken.’ Er was zelfs een vergadering geweest, met een spreker. De krant moest er niets van hebben en concludeerde: ‘In het belang van de rust alhier is het te wenschen, dat voor den vervolge geen gelegenheid meer gegeven worde voor dergelijke bijeenkomsten.’ De veranderende ideeën en de komst van sprekers lieten zich echter niet stoppen.

1898 was in dat opzicht een betekenisvol jaar. In februari sprak de leider van de Socialisten Bond, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), op verzoek van de Culemborgse afdeling in het bierhuis van A. van der Hoeft aan de Westersingel met als onderwerp ‘Waarom socialist?’ In juli dat jaar kwam hij nog een keer terug, toen met het thema ‘Wie zijn de dieven?’ De zaal van Eendracht

maakt Macht aan de Markt zat stampvol. Op 11 juni van dat jaar deed de socialistische voorman en Tweede Kamerlid voor de SDAP Pieter Jelles Troelstra vergezeld van partijgenoten per boot Culemborg aan. In de tuin van de Nieuwe Bak aan de Herenstraat (in die tijd een zaal, gelegen links naast de weeshuispoort) hield hij zijn twee uur durende redevoering. Daarna begaf het gezelschap zich weer naar de boot, die wegvoer onder het spelen van socialistische liederen. In 1901 kreeg de SDAP een eigen afdeling in Culemborg.

Zoals gezegd vonden de nieuwe ideeën vooral gehoor bij de sigarenmakers in Culemborg. Tabaksbewerker gingen gemakkelijk naar elders als daar meer te verdienen viel en kwamen op die manier sneller in aanraking met nieuwe opvattingen. Eind jaren 1880 was er in Culemborg een afdeling van de Nederlandsche Internationalen Sigarenmakers- en Tabaksbewerker Bond. Deze diende ook als vliegwiel voor de bewustwording en emancipatie van arbeiders in andere Culemborgse werkplaatsen en fabrieken.

Dit pamflet (vermoedelijk uit 1901) kondigt de komst aan van G. van Erkel, secretaris van het radicale N.A.S. (Nationaal Arbeids Secretariaat), die komt spreken over 'de toestand van de Culemborgsche arbeiders, in het bijzonder van die der Heeren v. Hoijtema en Sillevius'. Het affiche ademt de geest van de klassenstrijd met zinnen als: 'Protesteer tegen een toestand waarin gij, voortbrengers van alle rijkdom, zelf honger moet lijden en Uwe uitzuigers van Uwe arbeid leven.' Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Nederlandsche Internationalen
Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond,
Afdeling „Culemborg“.

Mede arbeiders!

ZONDAG 13 OCTOBER a. s.

's namiddags om half vijf zal bij den heer A. VAN DER HOEFF op het Singel een OPENBARE VERGADERING gehouden worden waar als spreker zal optreden

G. VAN ERKEL
secretaris van het N. A. S. van Amsterdam.

Hier zullen de toestanden geschetst worden van de Culemborgsche arbeiders, in het bijzonder van die der Heeren v. Hoijtema en Sillevius.

Komt dus allen op en hoort Uwe belangen bepleiten; toont door Uw tegenwoordigheid dat Uw toestand ellendig is, dat de strijd om het bestaan met moeite door U gestreden wordt.

Protesteert tegen een toestand waarin gij, voortbrengers van alle rijkdom, zelf honger moet lijden en Uwe uitzuigers van Uwe arbeid leven.

Tracht voor Uw werk ook een wenschrijk bestaan te verkrijgen, wij willen U daarbij helpen.

Maar komt dan ook als één man naar deze vergadering en brengt Uwe vakgenooten mede.

Gij zult er geen spijt van hebben.

De verkiezingskaravaan van de SDAP deelt in 1925 folders uit in de Zandstraat. Let op het portret van Karl Marx en op Otto de Beus bovenop in het midden. Bij de verkiezingen van 1 juli van dat jaar zou de partij in Culemborg 903 stemmen behalen (22,2%). De RKSP bleef de grootste met 41% van de 4.387 stemmen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel en Databank verkiezingsuitslagen, Kiesraad Den Haag

Meteen ontslagen

Directeuren en bazen probeerden de oprichting van vakbonden van arbeiders zoveel mogelijk te dwarsbomen. Zij ontsloegen gewoon de (rechteloze) initiatiefnemers. Dat overkwam kleermaker Pieter Dakkus, die door A.J. Ausems, directeur van een confectie-manufactuur, in 1898 de laan werd uit-

gestuurd, omdat hij trachtte een kleermakersbond op te richten. Het gezin Dakkus woonde met zeven kinderen in een huisje Achter de Vismarkt. Nog datzelfde jaar vertrok de werkloos geworden Dakkus met zijn familie naar Rotterdam.

Bron: *De Vrije Socialist*, 30 juli 1898

Tijdschriften en publicaties waren een andere manier om onwetendheid te overwinnen. Voorbeelden zijn de bladen van Domela Nieuwenhuis: *Recht voor allen* (1879-1900) en *De Vrije Socialist* (opgericht in 1898). De SDAP had een eigen krant: *Het Volk* (1900). In de jaren 1930 werd in Culemborg druk gecolporteerd met het socialistische weekblad *Vrijheid, Arbeid, Brood!* (1933-1940).

Door meer onderwijs, toenemende bewustwording, succesvolle stakingen en door zich te verenigen wisten de arbeiders een vuist te maken tegen de almacht van de bazen en directeuren. De invloed van hun vakbonden en politieke partijen reikte uiteindelijk tot het overleg met de werkgeversbonden en de regering. Dit resulteerde vooral na de Eerste Wereldoorlog in betere leef- en arbeidsomstandigheden en in 1917 in algemeen kiesrecht voor mannen, in 1919 gevolgd door dat voor vrouwen.

Werken in de fabriek

De negatieve kanten van de industrialisatie kwamen vooral tot uiting in lange werktijden en slechte arbeidsomstandigheden. Arbeid door jonge kinderen was eerder regel dan uitzondering. Bij het werken met machines die via lange, open drijfriemen met stoomkracht werden aangedreven, zat een ongeluk in een klein hoekje. In toenemende mate vormden kinderarbeid, lange werktijden en onveilige werksituaties een bron van zorg voor de nationale regering. In 1874 kwam de liberale politicus Samuel van Houten

met zijn Wet Houdende Maatregelen tot het Tegenaan van Overmatigen Arbeid en Verwaarlozing van Kinderen, beter bekend als het 'Kinderwetje van Van Houten', waarbij het verboden was kinderen onder de twaalf jaar in een fabriek te laten werken. Thuis en op de boerderij bleef dit wel toegestaan.

Op aandringen van de Tweede Kamer kwamen er in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw landelijke onderzoeken naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen. De regering wilde een indruk krijgen van de werkomstandigheden, arbeidsverhoudingen, veiligheidsrisico's en privé-situaties van arbeiders in diverse takken van industrie.

Prent uit *De Nederlandse Spectator* ter gelegenheid van het Kinderwetje van Van Houten. Wikipedia

Open drijfriemen in verffabriek Batouwe aan de Achterstraat in Culemborg. Tekening naar een foto uit 1921 door H.E. Roodenburg. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Fabriekscomplex aan de Steenovenslaan en Veerweg in Culemborg. Naast de schoorstenen de zogenaamde 'glashutten' waar het glas vervaardigd werd. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Op onderzoek in Culemborg

De heren van de Staatscommissie tot het houden van Arbeidsenquête legden hun bezoeken af gedurende de jaren 1890-1892. In Culemborg meldden ze zich bij de glasfabriek van de firma Van Hoytema aan het veer. Daar brachten ze de omstandigheden in kaart en ondervroegen ze werknemers en de directeur. Hieronder een greep uit hun bevindingen.

De arbeiders in dit bedrijf werkten in tweeploegendienst. De dagploeg begon 's middags om 12 uur en ging door tot 11 uur 's avonds, in totaal 11 uur. Hier ging een uur schaft van af. De nachtploeg werkte net zoveel uren, maar begon 's nachts om 12 uur en werkte tot 11 uur de volgende ochtend. De arbeiders wisselden deze ploegendienst per week af.

De mannen bij de glasoven hadden ieder een eigen taak. De 'aanvanger' haalde met een blaaspijp de gewenste hoeveelheid glas uit de oven; een 'steller' blies de basisvorm en de glasblazer

blies met behulp van een mal de fles. Ten slotte bracht een 'indrager' het warme eindproduct van de smelt- naar de koeloven.

De hitte bij de ovens was enorm. Hoewel ze dun gekleed waren, in 'een blauwe broek en een Fries hemd', moesten de werknemers geregeld afkoelen, waarbij ze vaak zonder extra kleding aan te trekken naar buiten liepen.

Het loon werd om de veertien dagen op zaterdag uitbetaald. Er was geen ziekenfonds en geen verzekering tegen ongevallen of voor een pensioen. De glasblazer stond op stukloon, de anderen ontvingen een vast loon, maar veel minder dan een glasblazer.

De enquêteurs ondervroegen ook medewerkers van de fabriek. Een van hen was de 44-jarige glasblazer Jan Pelgrim. Hij was op zijn tiende begonnen en had er dus al 34 jaar in glasfabrieken opzitten. Pelgrim (1846-1918) was getrouwd, woonde aan de Veer-

weg en had negen kinderen. Per week verdiende hij zo'n f 25,- en behoorde daarmee tot de best betaalde arbeiders in Culemborg. De hoogte van zijn verdienste hing af van het aantal flessen dat hij blies. Eén keer per jaar ging het vuur uit en moest de oven worden

vernieuwd. Dan moest hij 'gaan kuieren' en beurde dus niets.

Een andere ondervraagde arbeider was Arie den Hartog (23 jaar), steller in de glasfabriek. Hij woonde in de Molenstraat en verdiende f 10,50 per week plus gratis brandstof voor kachel en fornuis. Hij vertelde de commissie dat de arbeiders door de hitte zo moesten zweten dat het toegestaan was één à twee borrels per dag te drinken. Bij misbruik werd men echter twee dagen heengezonden.

Ook Arnoldus van Loghem (14 jaar), indrager en vanaf zijn twaalfde jaar werkzaam in de fabriek, stond de commissie te woord. Hij verdiende f 4,- per week. Zijn vader hees balken in de kistenfabriek van Sillevius. Toen de heren van de commissie hem vroegen of hij kon lezen, vertelde Arnoldus dat hij op zondag de *Culemborgsche Courant* doorlas, bij voorkeur 'over de ongelukken'.

De kunstenaar Herman Heijenbrock (1871-1948) legde in zijn schilderijen en tekeningen de omstandigheden vast in de zware industrie in Europa in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Deze tekening van een jonge indrager dateert uit die periode. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

Nog voor het einde van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw voerde de regering belangrijke wetten in die verbeteringen brachten: de Veiligheidswet (1895), de Ongevallenwet (1901), de Werk- en rusttijdenregeling (1919) en het kroonjuweel: het intomen van de arbeidstijd via de achturige werkdag (1919). De in 1910 door minister van Landbouw, Nijverheid en Handel Syb Talma (1908-1913) ingediende Ziektewet werd in 1913 aangenomen, maar trad pas in 1930 in werking na een lang traject van aanpassingen, onder andere over de vraag wie de wet moest uitvoeren.

De vloek van het thuiswerken

Omdat de regering vond dat het Kinderwetje van Van Houten uit 1874 onvoldoende werd nageleefd, werd in 1890 de Arbeidsinspectie opgericht. Inspecteurs moesten controleren op het voorkomen van kinderarbeid en enige tijd later ook op thuiswerk. Een deel van het werk werd namelijk thuis verricht, en niet in de werkplaats

Stoelenmatsters in Culemborg op een foto van de Arbeidsinspectie uit 1904. Zij ontvingen een dubbeltje voor het matten van een stoel, een karwei dat twee uur vergde. Fotocollectie Arbeidsinspectie | Nationaal Archief, Den Haag

of in de fabriek. Volgens het *Verslag van de Inspectie van de Arbeid* over 1901-1902 hielden te Culemborg ongeveer zestig vrouwen zich bezig met het matten van stoelen. De vrouwen werden geholpen door hun echtgenoten (na afloop van hun werk in werkplaats of fabriek), en hun kinderen. De inspectie vermeldde ook een tiental mannelijke stoelenmatters, meest van gevorderde leeftijd: de oudste was een man van 77 jaar, die op die manier het brood probeerde te verdienen voor hemzelf en voor zijn negentigjarige echtgenote! Het verslag vervolgt: 'Vele huisjes getuigden van armoede. Het matten wordt vaak verricht in het woonvertrek, vaak ook in een bij de woning behorend schuurtje... Het loon is alles stukloon. Het bedraagt 9 tot 11 cents per mat. De stoelenmatsters moeten zeer inspannend bezig zijn, van vroeg in den ochtend tot laat in den avond, om zes stoelen te matten. Dit à 9 cents per mat geeft een verdienste van fl 3,24 per week.'

Het was gezellig in het café van Hendrik Willem van den Heuvel in de Zandstraat. Tot in de kleine uurtjes van de nacht van 8 op 9 december 1917 hadden de klanten de glazen achterovergeslagen. Dat het eigenlijk al sluitingstijd was, daar hadden ze niet op gelet. Een ijverige diender echter wel. Hij slingerde de kastelein op de bon. Omdat hij namen en beroepen van de aanwezigen noteerde, kennen we de samenstelling van het gezelschap: twee stoelenmakers, vier sigarenmakers, twee klompenmakers en twee niet nader omschreven arbeiders.

Drankmisbruik en vooral openbare dronkenschap vormden een groot probleem. Bladerend in de politieregisters komen we talloze voorbeelden hiervan tegen. Sigarenmakers, stoelenmakers, zwervers van diverse pluimage, ze werden regelmatig opgebracht omdat ze te diep in het glaasje hadden gekeken.

Gezinnen zuchtten onder het drankgebruik van vader. Een liter jenever kostte ongeveer f 1,- Dat was zo'n anderhalve dag eten voor een gezin van vijf of zes personen. Volgens gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) lag het alcoholverbruik in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw op (omgerekend!) vijf liter pure alcohol per hoofd van de bevolking. Daarna steeg het tot zeven liter in het laatste kwart. Drankzucht speelde ook in Culemborg. De eerder aangehaalde enquête van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen uit 1872 stelt het zo: 'De fysieke

Interieur van een onbekend
Culeborgs café in de jaren
1920. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

Twee patrouillerende Culemborgse dienders rond 1925, vermoedelijk in de Zandstraat. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

en morele toestand der arbeidende klasse te dezer plaatse valt niet te roemen; misbruik van sterken drank vindt nog altijd plaats.'

Het 'maandag houden', dat wil zeggen op die dag niet werken, meestal omdat de drank van de zondag nog in het lijf zat, was berucht. Het verdrinken van een deel van het weekloon werkte armoede in de hand en leidde tot schulden. In het uiterste geval belandde een gezin op straat. Dat overkwam stoelenmaker Docus van Blitterswijk (geboren in 1844) en zijn vrouw Gerdina van Heumen (bijgenaamd Gerrigje de Fut, geboren in 1845) en hun zoon Dirk Jan Jodocus. In 1892 liet de gemeente Culemborg een onderzoek instellen naar de mestvaalten, varkenscotten, privaten en onreinheden in woningen en logementen. In het onderzoeksverslag lezen we over het gezin Van Blitterswijk, woonachtig in een huisje in de Binnenmolenstraat. Er was geen toilet: 'Zij doen hun gevoeg in een

Fotokaart van Docus van Blitterswijk en Gerdina van Heumen met hun zoon Dirk Jan Jodocus aan Achter de Vismarkt in oktober 1903. Van de kaart werden 100 exemplaren verkocht voor 10 cent per stuk. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

kom alwaar zij des middags uit eten, werpen het daarna in een goot of ton; het ongedierte loopt over hun kleeren; de woning van binnen is buitengewoon vuil en smerig.' In de jaren erna verzonk de familie steeds verder in armoede met uithuiszetting tot gevolg. In het najaar van 1903 bivakkeerden de ongelukkigen meer dan vijf weken onder de blote hemel in Achter de Vismarkt. Sigarenmaker en vakbondsman Otto de Beus trok zich hun lot aan en begon een inzamelingsactie, onder andere door de verkoop van een fotokaart, die f 69,80 opbracht. Met dat geld kon het gezin, voorzien van nieuwe kleren, een half jaar lang gehuisvest worden in een keuken bij N. van de Hoef in de Prijssestraat. Daarna vonden ze elders in de stad een woning. Helaas kwam Docus in juni 1909 in de bedelaarskolonie Veenhuizen terecht. Gerdina was vier jaar daarvoor overleden. Zoon Dirk Jan overleed in 1932.

Het beschavingsoffensief

Om de arbeiders te 'beschaven' en meer nog, weg te houden uit het café werden landelijke verenigingen tegen alcoholmisbruik opgericht. Het verslag van de gemeente Culemborg over 1859 vermeldt twee agentschappen van dergelijke verenigingen die de werkman in de stad probeerden af te houden van de drank: de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (1842, ook bekend als de Blauwe Knoop) en de Vereeniging tot wering van het misbruik van sterken drank. Door bijeenkomsten en lezingen te organiseren probeerden deze verenigingen van geheelonthouders andere mensen te motiveren de fles te laten staan. Politieke pressie leidde tot de eerste Nederlandse Drankwet van 1881 (aangescherpt in 1904), vooral bedoeld om de orde te handhaven door dronkenschap strafbaar te stellen, verkoop aan vergunningen te binden en een minimumleeftijd van 16 jaar in te voeren. Na 1900 zien we het landelijk alcoholverbruik gestaag afnemen.

Geheelonthouders in Culemborg ontplooiden diverse initiatieven, zoals een koor met kinderen van zich van alcohol onthoudende ouders, een toneelvereniging (D.O.T.O., Door Onthouding Tot Ontwikkeling) een zangvereniging (De Korenbloem) en een eigen, alcoholvrij café in de Herenstraat.

Meer huiselijkheid zou eveneens helpen om weg te blijven van de kroeg en daarom richtten afdelingen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in diverse plaatsen in Nederland Floralia-verenigingen op. In 1879 kwam er ook zo'n vereniging in Culemborg met als doel 'den ambachtsman stekken van bloemen uit te reiken ter opkweeking en hem daardoor op te wekken tot het schone en goede'. In het voorjaar van 1880 deelde het bestuur aan 105

Door Willem Morel ontworpen affiche uit 1898/1899, in opdracht van de Nederlandsche Vereeniging tot de Afschaffing van Sterke Drank. Collectie Nederlandse Arbeidsbeweging tot 1918 | Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

— Zaterdag 6 April jl. gaf de Tooneelver. D.O.T.O. wederom een uitvoering. En als we zeggen, dat het verloop schitterend was, dan bedoelen we te zeggen, dat DOTO haar publiek heeft opgevoed.

Wanneer zij, jaren geleden, op Zaterdagavond eene uitvoering gaf, dan sprong het publiek nog al eens uit den band, zoodat de buitenstaanders allicht den indruk konden krijgen, dat de „blauwe knoopen“ eigenlijk geen bestrijders waren van den drank.

Daarna schafte men de Zaterdagavondsche uitvoeringen af. Toen was het kenmerkend, dat een tooneeluitvoering op Woensdag of Donderdag gegeven, een veel beter verloop had — het publiek voelde dan minder behoefte om alcohol te gebruiken.

Nu schijnt deze vereeniging de proef op de som te willen stellen en onze indruk is, dat haar publiek zich in hare richting heeft verbeterd — hieruit ziet men hoe de aanhouder wint.

De toneelvereniging DOTO, Door Onthouding Tot Ontwikkeling, was een onderafdeling van de Algemene Nederlandse Geheelonthouders Bond uit 1894, en kende vele naamgenoten in heel het land. De recensie van het optreden van zaterdag 6 april 1918, uit het Culemborgsch *Nieuws en Advertentieblad* van een week later, laat zien dat de voorstellingen ook een onbedoeld effect konden hebben op het publiek. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

„FLORALIA.”

De **TENTOONSTELLING** van de gekweekte stekken zal worden gehouden op **ZONDAAG 5 SEPTEMBER** e. k. in het lokaal **„EENDRACHT MAAKT MACHT”** op de Markt alhier.

Inzenders worden verzocht hunne potten op Vrijdag den 3den September e. k. des namiddags tusschen 12 en 5 uur te bezorgen aan het tentoonstellings-lokaal.

Voor de best gekweekte planten zullen prijzen, premien en goudijskriften worden uitgereikt.

Bloemen en Planten ter opluistering, voorwerpen geschikt voor prijzen, geldelijke bijdragen tot bestrijding van de tentoonstellings-kosten, zullen dankbaar door het Bestuur worden aanvaard; opgave van een of ander hetwelk men ter beschikking wil stellen, gelieve men te doen aan den Secretaris-Penningmeester.

Het Bestuur:
CREMERS, Voorzitter.
OLIVIERSE, Secret.-Penningm.

Aankondiging van een Floralia-tentoonstelling in de *Culemborgsche Courant* van 22 augustus 1880. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

personen 550 stekken uit. Tijdens een feestelijke expositie werden de resultaten getoond. Arbeiders kweekten de volgende soorten: geranium, fuchsia, begonia, siernetel, cactus, vetplant, salvia, leeuwenbek, dahlia en vele andere.

Allemaal mooie initiatieven, maar de reputatie van drankmisbruik bleef aan de Culemborgers kleven. Nog in 1955 sprak een rapport, opgesteld door het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland (ETI), over 'het drankmisbruik dat vanouds de Culemborger in de schoenen is geschoven en wat ook in het heden naar het schijnt niet ten onrechte gebeurt'. Onmatigheid met drank is kortom gedurende de hele periode 1850-1950 voor veel Culemborgers een probleem.

Nawoord

In het bovenstaande heb ik aan de hand van de zes door Otto de Beus geformuleerde pijnpunten het leven, werken en streven van eenvoudige arbeiders en minvermogenden geschetst. En dat leven en werken was hard en onzeker.

Enerzijds leefden zij in de grote wereld van de industriële revolutie, die de tegenstellingen tussen arm en rijk danig versterkte en verscherpte, ook omdat de arbeiders nauwelijks meeprofiteerden van de economische groei. De vooruitgang had veel goeds gebracht en voor een deel van de mensen waren de mogelijkheden ongekend. Voor een groter deel van de bevolking was het bestaan echter zwaar en gingen de ontwikkelingen gepaard met heel veel leed. Het zware werk, de karige voorzieningen, de uitzichtloze armoede, de slechte en gevaarlijke werkomstandigheden voor de arbeiders: dat alles veroorzaakte gezondheidsproblemen en ook toenemende ontevredenheid. Er waren nauwelijks sociale voorzieningen en geen rechten, alleen gunsten.

Anderzijds kwamen daar specifieke omstandigheden bij. Van buiten komend onheil (strengere winters, overstromingen, oorlog, economische depressies), ziekte en drankmisbruik deden de dunne scheidslijn tussen het maar net redden of vervallen in armoede en bedeling al snel vervagen.

Verbeteringen kwamen langs twee wegen tot stand. De overheid ging zich actief bezighouden met het lot der minderbedeelden door hun omstandigheden met enquêtes te onderzoeken en wetten aan te nemen om regels te stellen en hulp te bieden. Tegelijkertijd nam de laagste klasse het lot in eigen hand door zich te verenigen en zo samen een vuist te maken.

De langste weg die mensen op de rafelranden moesten afleggen was die naar verbetering van hun huisvesting. Hoewel de gemeente Culemborg zich vanaf de jaren 1930 actiever ging inzetten, kwam aan de schrijnende en dikwijls mensonterende woontoestanden pas ruim na de Tweede Wereldoorlog definitief een einde.

Wat in de hele periode 1850–1950 opvalt, is dat de gegoede bourgeoisie zich niet onverschillig opstelde tegenover arbeiders en armlastigen, maar hen via diverse instellingen, fondsen en intekenlijsten steunde, zij het zeer karig. Daarbij zagen zij morele verheffing van de armen als een opdracht. Auke van der Woud plaatst deze constatering in een breder kader: 'Beschaving hield een opdracht in, een streven naar het hogere. Die opdracht, die voor veel negentiende-eeuwers ook een religieuze dimensie had, was in essentie ook de inspiratiebron die meer gegoeden motiveerde om

zich het lot van de lagere standen aan te trekken.' Wel verwachtte de burgerij onderdanigheid, plichtsbetrachting, dankbaarheid en een ordelijk leven van de vaak in drank vluchtende arbeiders en paupers.

Toen Otto de Beus in 1948 zijn zes pijnpunten formuleerde, stond hij op een kruispunt in de geschiedenis. Door de groeiende interesse en invloed van de overheid en de daaruit voortvloeiende wetten waren er vooral op de werkvloer en in de volkshuisvesting al verbeteringen doorgevoerd. Grotere politieke mondigheid en organisatie resulteerden in 1919 in het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Andere verbeteringen en rechten moesten wachten tot de jaren 1950 en 1960. Honger en armoede verdwenen grotendeels in de welvaartsmaatschappij die toen ontstond. Onwetendheid verminderde vooral door betere onderwijsvoorzieningen en beter opgeleid onderwijspersoneel. Vakbonden zetten zich al polderend in voor betere arbeids- en levensomstandigheden. De rafelranden waren aardig gladgestreken, maar verdwenen niet helemaal.

Anno 2023 kennen we in Nederland nog steeds inwoners die op of onder het bestaansminimum leven en afhankelijk zijn van uitkeringen, subsidies en voedselbanken. In 2022 had 6,4 procent van de Culemborgers een laag inkomen, kon 11 procent moeilijk rondkomen en ging 14 procent niet op vakantie of een dagje uit. Als je deze cijfers relateert aan de toestand rond het midden van de negentiende eeuw, toen een vijfde deel van de inwoners moeite had het hoofd boven water te houden, dan zijn er toch reuzenstappen gemaakt.

Bronnen en literatuur

De auteur heeft voor dit onderzoek veel archiefwerk gedaan en bronnen geraadpleegd. Op de website www.voetvanoudheusden.nl staat een uitgebreide versie van de bronnen, met links naar de gebruikte archieftoegangen, voor eventueel verder onderzoek.

De herkomst van de gebruikte afbeeldingen en tabellen is vermeld in het bijschrift.

Archieven

REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND (RAR) TE TIEL

Archief van het stadsbestuur en gemeentebestuur van Culemborg,
1813-1930

Archief van het gemeentebestuur van Culemborg, 1930-1945

Archief Bouwvergunningen Culemborg

Archief Gemeentewerken Culemborg

Archief gemeentepolitie Culemborg

Archief van het Adolph Schorerfonds te Culemborg, 1931-1998

Archief van de Evangelisch-Lutherse kerk te Culemborg, 1616-1961

Archief van het Burgerlijk Armbestuur en Maatschappelijk
hulpbetoon van Culemborg, 1811-1958

Archief gemengde zangvereniging De Korenbloem 1916-2008

Kleine aanwinsten stadsarchief Culemborg

GEMEENTEARCHIEF AMSTERDAM

Archief Maatschappij tot Nut van het Algemeen

Rapporten

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, Gemeente
Culemborg. Welvaartsbronnen en Ontwikkelingsmogelijkheden,
Arnhem 1955

Enquête Staatscommissie 1890-1892

Nijverheidsstatistiek 1887-1889; Enquête Struve en Bekaar

Literatuur

Beltjes, P.J.W. en P.W. Schipper *Culemborg beeld van een stad*,
Culemborg 1988

Blommers, B., *40 jaar Poels: een bijdrage aan de Culemborgse
volkshuisvesting in de 20e eeuw*, Culemborg 1993

Bugter, Michiel, Wilma Dehing, Hans Saan en Peter Schipper, *Kijkend
naar Culemborg*, Culemborg 2018

- Eilebrecht, A., J. Grimbergen en P. Schipper, *De sigarennijverheid in Culemborg*, Culemborg 1986
- Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940*, Roermond-Maaseik 1966
- Jansen, S., *Het pauperparadijs; een familiegeschiedenis*, Amsterdam 2008
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Neder-Betuwe, *verslag over het jaar 1934*
- Keizer, A. en Z. van der Schagt, *Een wandeling door het oude Kuilenburg. Historische straatnamen in Culemborg*, Culemborg 1997
- Kompier-Van Nimwegen, A.M.M.D., Toen ouderen nog oudjes heetten. In: *De Drie Steden*, jaargang 15, nr. 4 (1994), pp. 93-98
- Mentink, G.J., Uiterlijke schets van de gemeenteraadsverkiezingen van 1870 tot 1914, in: *Spiegel der Historie*, jaargang 3, nr. 10/11 Culemborgnummer (1968), pp. 400-408
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2005
- Schuurman, J., *Zaaien en maaien tegelijk; organisatie van sigarenmakers in Culemborg 1891-1913*, Tiel 1994
- Van Voorburg tot Triowijk*, uitgave van de gelijknamige werkgroep, Culemborg 1985
- Woud, Auke van der, *Een koninkrijk vol sloppen*, Amsterdam 2010
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld*, Amsterdam 2021

Kranten

- Culemborgs(ch)e Courant (RAR)
- Culemborgs Nieuws- en Advertentieblad (RAR)
- De Tribune. Dagblad Der Communistische Partij Holland, 1933, 1934 (Delpher)

Websites

- Culemborgtoen.nu en de voorganger Culemborg zoals het was
- Wie was wie
- Instellingen van weldadigheid; Ommerschans, Veenhuizen; zoeken op persoonsnamen

Over de auteurs

Peter Schipper (1950) studeerde kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij was van 1975 tot 1977 conservator van het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum in Utrecht. Van 1977 tot zijn pensionering in 2016 was hij streekconservator van de musea te Tiel, Culemborg en Zaltbommel. Momenteel vervult hij diverse andere functies in besturen en werkgroepen, zoals: bestuurslid van Waardevol Tiel, redacteur van het blad *De Nieuwe Kroniek*, lid van de Historische Werkgroep Tiel en het Monumentendag Comité en lid van de werkgroep Culemborg 1850-1950. Hij schreef diverse boeken en tientallen artikelen over de geschiedenis van Tiel, Culemborg en Zaltbommel.

Ineke de Weerdtschreef 'De grote lijn' aan het begin van de Voetnoot.

Mike van der Linden leverde zeer waardevolle ondersteuning bij de totstandkoming van de tekst.

Over de werkgroep

In 2020 is binnen Voet gestart met een nieuwe leesgroep: Culemborg 1850-1950. Twee boeken van Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld* en *Een koninkrijk vol sloppen* vormden de basis. De groep organiseerde regelmatig bijeenkomsten waar met enthousiasme interpretaties en kennis werden gedeeld. Het uiteindelijke doel is te komen tot een tijdlijn met belangrijke gebeurtenissen in het gekozen tijdvak, daarbij inzoomend van de grote wereld naar het Culemborg van toen. Publicaties (Voetnoten) op relevante deelonderwerpen zouden verdieping kunnen aanbrengen. Deze Voetnoot is het eerste concrete resultaat van de werkgroep. De ambitie is om in de komende periode meer verhalen te publiceren.

De groep bestaat uit de volgende Voet-leden:

Andres van Antwerpen

Aad van Berkel

Bert van der Meijs

Peter Schipper

Ineke de Weerdts

Mike van der Linden (adviseur)

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 77, december 2023

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Michiel Bugter

Yvonne Jakobs

Margreet de Nie-Sarink

Jan Smits

Redactieadres

Michiel Bugter

Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg

E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van het beeldmateriaal in deze Voetnoot te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Arjan van Heiningen

Appelboom 11, 4101 VE Culemborg

E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582

t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?

Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl

De contributie bedraagt € 19,- per jaar.

Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Voet is een culturele ANBI.

Voor sommige mensen waren landloperij en bedelarij de enige uitvlucht uit de misère. Gemeentes waren ze liever kwijt dan rijk, en dat gold ook voor Culemborg. Tientallen Culemborgers belandden in de negentiende eeuw in de bedelaarskolonies Ommerschans en Veenhuizen. Zo ook deze twee: de mandenmaker Arnold Camijn (links) in 1899 en de arbeider Jan de Weerd (rechts) in 1896. Je ziet ze hier op de foto's die bij aankomst in de bedelaarskolonie van hen zijn genomen. Het verblijf daar zou hen moeten toerusten voor een regulier bestaan in de maatschappij. Dat lukte lang niet altijd: het was geen uitzondering dat mensen meerdere malen in de bedelaarskolonie terugkeerden. Drents Archief, Assen

Er veranderde veel in de Nederlandse samenleving in de periode 1850-1950. De industrialisatie, de introductie van nieuwe communicatiemiddelen, de toename van gemotoriseerd verkeer: de wereld zag er op veel gebieden heel anders uit. Deze ontwikkelingen hadden echter ook hun schaduwzijden: onbeheerste groei van de steden, slechte woonomstandigheden, gebrekkige voorzieningen, grote ongelijkheid en schrijnende armoede.

Voor veel mensen waren deze vooruitgang en welvaart onbereikbaar. Ze hielden zich slechts met moeite staande en konden zich alleen in uitzonderlijke gevallen onttrekken aan hun omstandigheden. Lange tijd was liefdadigheid van rijken en kerkgenootschappen het enige vangnet. Vanaf het einde van de negentiende eeuw begon de overheid zich meer te bekommeren om het lot van de minderbedeelden en kwam er wetgeving die aan sommige misstanden een einde maakte. Arbeiders organiseerden zich, wat leidde tot solidariteit en toenemende politieke invloed.

Peter Schipper beschrijft in deze Voetnoot hoe het leven op de rafelranden van de samenleving er voor een deel van de inwoners van Culemborg uitzag en hoe hun situatie langzaam verbeterde. Het is de eerste publicatie van de werkgroep Culemborg 1850-1950 die onderzoek doet naar verschillende aspecten van de Culemborgse samenleving in deze periode.